

ปัจจัยสมุปบาทจากพระโขนง

หมวดที่ ๖ ว่าด้วย ปัจจัยสมุปบาท ที่ตรัส ในรูปของการปฏิบัติ

ครั้นว่า เรื่องปัจจัยสมุปบาท เป็นเบื้องต้น แห่งพรหมจรรย์

ครั้งหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อเสด็จประทับอยู่ในที่สถิตเรือนแห่งหนึ่งแล้ว ได้กล่าวธรรมปริชายน (ตามคำฟังพระองค์) ว่า :-

(๑) “เพราะอาศัยตาด้วย รูปทั้งหลายด้วย จึงเกิดจักขุวิญญาณ; การ
ประจวบแห่งธรรม ๓ ประการ (ตา + รูป + จักขุวิญญาณ) นั้นคือ ศักดิ์;

๑. สูตรที่ ๕ คพปทิวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. ส. ๑๖/๘๔/๑๖๖, และ สูตรที่ ๑๐ โสคกเขมิตฺตวรรค
สหายนสังยุตต์ สฬา. ส. ๑๘/๑๑๑/๑๖๓; กถาว่าตามคำฟังพระองค์ในคราวประทับสถิตเรือน ซึ่งมีภิกษุ
รูปหนึ่งยืนแอบฟังอยู่ด้วย.

๒๓๕

เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา;
 เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีคัมภวา;
 เพราะมีคัมภวาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน;
 เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ;
 เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ;
 เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, สราภณะ โสกะปริเทวะทุกขะโหมหนัส
 อุปายาสทั้งหลาย จึงมีขึ้นพร้อม : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสี่นี้ ย่อมมี
 ด้วยอาการอย่างนี้.

(ข้อความเดิมในกรณีสองนี้ ก็มีความเกี่ยวข้องกับในกรณีสองนี้ ทุกข้อก็ควร. ต่างกันแต่
 ชื่อ. ในกรณีสองนี้ จมูก ดิ้น ภาย ก็มีขึ้นเหมือนกัน. ในกรณีสองนี้ มโน จึงเขียนเดิมอีกครั้งหนึ่ง).

(๒) เพราะอาศัยทุกข์ทั้งหลาย จึงเกิดโสควินญาณ; การ
 ประจวบแห่งธรรม ๓ ประการ (หู + เสียง + โสควินญาณ) นั่นคือผัสสะ;
 เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา;
 ฯลฯ
 ฯลฯ ความเกิดขึ้นพร้อมแห่ง
 กองทุกข์ทั้งสี่นี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

(๓) เพราะอาศัยจณฺณกทุกข์ทั้งหลาย จึงเกิดชีวพาวินญาณ; การ
 ประจวบแห่งธรรม ๓ ประการ (จมูก + กลิ่น + ชวพาวินญาณ) นั่นคือผัสสะ;
 เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา;
 ฯลฯ

.... ฯลฯ ความเกิดขึ้นพร้อมแห่ง
กองทุกข์ทั้งสี่นี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

(๔) เพราะอาศัย^๕กัณฑ์ รสทั้งหลายด้วย จึงเกิดชีวหาวิญญาน; การ
ประจวบแห่งธรรม ๓ ประการ (สัน + รส + ชิวหาวิญญาน) นั่นคือ ผัสสะ;

เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา;

.... ฯลฯ

.... ฯลฯ ความเกิดขึ้นพร้อมแห่ง
กองทุกข์ทั้งสี่นี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

(๕) เพราะอาศัย^๕กายด้วย โสภณัมพะทั้งหลายด้วย จึงเกิดกาสวิญญาน;
การประจวบแห่งธรรม ๓ ประการ (กาย + โสภณัมพะ + กาสวิญญาน) นั่นคือ ผัสสะ;

เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา;

.... ฯลฯ

.... ฯลฯ ความเกิดขึ้นพร้อมแห่ง
กองทุกข์ทั้งสี่นี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

(๖) เพราะอาศัย^๕ใจด้วย ธัมมารมณ์ทั้งหลายด้วย จึงเกิดมโนวิญญาน;
การประจวบแห่งธรรม ๓ ประการ (ใจ + ธัมมารมณ์ + มโนวิญญาน) นั่นคือ ผัสสะ;

เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา;

เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา;

เพราะมีคณาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน ;

เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ ;

เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ ;

เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ขรามรณะ โสกะปริเหวะทุกขะโหมนัส
อุปายาสทั้งหลายจึงมีขึ้นพร้อม : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสี่นี้ ย่อมมี ด้วย
อาการอย่างนี้.

....

(๑) เพราะอาศัยตาด้วย รูปทั้งหลายด้วย จึงเกิดจักขุวิญญาณ ; การ
ประจวบแห่งธรรม ๓ ประการ (ตา + รูป + จักขุวิญญาณ) นั่นคือ สัมผัส ;

เพราะมีสัมผัสเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา ;

เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา ;

เพราะความจางคลายดับไป โดยไม่เพี้ยนแห่งตัณหา
นี้ จึงมีความดับแห่งอุปาทาน ;

เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ ;

เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ ;

เพราะมีความดับแห่งชาตินั้นแล, ขรามรณะ โสกะปริเหวะ.

ทุกขะโหมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสี่นี้ ย่อมมี
ด้วยอาการอย่างนี้.

(ข้อความเดิมในกรณีช่วง ๆ ก็มีอย่างเดียวกันกับในกรณีแห่งสา ทุกตัวอักษร, ต่างกันแต่ชื่อ. ในกรณีช่วง จุก กั้น กาย ก็มีเหมือนกัน. ในกรณีช่วง มโน จะเขียนด้วยอักษรขี้เหล็ก).

(๒) เพราะอาศัยหูด้วย เสียงทั้งหลายด้วย จึงเกิดโสทวิญญาณ; การ
 ประจวบแห่งธรรม ๓ ประการ (หู + เสียง + โสทวิญญาณ) นั่นคือ ผัสสะ;
 เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา;
 ฯลฯ
 ฯลฯ ความคับลงแห่งกองทุกข์
 ทงสนน ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

(๓) เพราะอาศัยจมูกด้วย กลิ่นทั้งหลายด้วย จึงเกิดฆานวิญญาณ; การ
 ประจวบแห่งธรรม ๓ ประการ (จมูก + กลิ่น + ฆานวิญญาณ) นั่นคือ ผัสสะ;
 เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา;
 ฯลฯ
 ฯลฯ ความคับลงแห่งกองทุกข์
 ทงสนน ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

(๔) เพราะอาศัยลิ้นด้วย รสทั้งหลายด้วย จึงเกิดชีวิหวิญญาณ; การ
 ประจวบแห่งธรรม ๓ ประการ (ลิ้น + รส + ชีวิหวิญญาณ) นั่นคือ ผัสสะ;
 เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา;
 ฯลฯ
 ฯลฯ ความคับลงแห่งกองทุกข์
 ทงสนน ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

(๕) เพราะอาศัยกายด้วย โสภณูปะทั้งหลายด้วย จึงเกิดกายวิญญาณ;
การประจวบแห่งธรรม ๓ ประการ (กาย + โสภณูปะ + กายวิญญาณ) นั่นคือ ศัสสะ;

เพราะศัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา;

.... ฯลฯ

.... ฯลฯ ความคับลงแห่งกองทุกข์

ทั้งสเน ย่อมมี กวียอาการอย่างนี้.

(๖) เพราะอาศัยใจด้วย ธัมมารมณทั้งหลายด้วย จึงเกิดมโนวิญญาณ;
การประจวบแห่งธรรม ๓ ประการ (ใจ + ธัมมารมณ + มโนวิญญาณ) นั่นคือ ศัสสะ;

เพราะมีศัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา;

เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา.

เพราะความจางคลายดับไปโดยไม่เหลือแห่งตัณหา
นั้น จึงมีความดับแห่งอุปาทาน;

เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ;

เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ;

เพราะมีความดับแห่งชาติในแล, ชรามรณะ โสกะปริเทวะ-
ทุกข์โหมเสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความคับลงแห่งกองทุกข์ทั้งต้นนี้ ย่อมมี
กวียอาการอย่างนี้.

สมัยนั้น ภิกษุองค์หนึ่ง ได้ยินขอบพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า. พระผู้มีพระภาคเจ้าทศพระ-
เนตรเห็นภิกษุผู้สิ้นอาบัพพันธ์แล้ว ได้ทรงกล่าวกะภิกษุนี้ว่า “อภันณิกขุ! เธอได้ย่นธรรมบริยายนี้แล้ว
มิใช่หรือ?”

“ได้ยิน พระเจ้าข้า”

“ลูก่อนภิกษุ! เธอจงรับเอาธรรมปริยายนี้ไป, ลูก่อนภิกษุ! เธอจง
เล่าเรียนธรรมปริยายนี้, ลูก่อนภิกษุ! เธอจงทรงแสดงธรรมปริยายนี้, ลูก่อน
ภิกษุ! ธรรมปริยายนี้ประกอบด้วยประโยชน์, เป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์”,
ดังนี้ แล.

ผู้ไม่รับปัจจัยสมุบาท ยังมีหน้าที่ ต้องเทวดาแสงหาครุ^๑

ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ชิงช้ามรรณะ, ... ซึ่ง
เหตุให้เกิดขึ้นแห่งช้ามรรณะ, ... ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งช้ามรรณะ, ... ซึ่งข้อปฏิบัติ
เครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งช้ามรรณะ, ตามที่เป็นจริง; เขาพึงทำการ
แสงหาครุ เพื่อให้รู้ ในช้ามรรณะ, ... ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งช้ามรรณะ, ... ใน
ความดับไม่เหลือแห่งช้ามรรณะ, ... ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือ
แห่งช้ามรรณะ, ตามที่เป็นจริง, ดังนี้.

(ในกรณีแห่งบทว่า ชาคี...ภพ...อุปาทาน...ตัดเขา...เวทนา...ผัสสะ...สหายคณะ
...นามรูป...วิญญาณ...ที่มีคำตรัสอย่างเดียวกันกับคำตรัส ของบทว่า ช้ามรรณะ ช้างบนนี้ ตระกัณฑ์
ตัวอักษร ต่างกันแต่ชื่อของสิ่งที่ยึดขึ้นพิจารณา จนกระทั่งถึงบทสุดท้าย อันเกี่ยวกับ สังขาร ก็ยังมีอยู่
ต่อไปข้างล่างนี้ :-)

๑. สังคหะปริยสน (เนยธาด) วรโรค อภิสมัชชสังยุตต์ น.ทาน. ส. ๑๖/๑๖๐/๓๐๔, ทรงแสดงภิกษุทั้งหลายที่เชยวัน.

ก่อนนิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งสังขารทั้งหลาย, ... ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร, ... ซึ่งความคับไม่เหลือแห่งสังขาร, ... ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความคับไม่เหลือแห่งสังขาร, ตามที่เป็นจริง; เขาพึงทำการแสวงหาครู เพื่อให้รู้ ในสังขารทั้งหลาย, ... ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร, ... ในความคับไม่เหลือแห่งสังขาร, ... ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความคับไม่เหลือ แห่งสังขาร, ตามที่เป็นจริง, ดังนี้.

ผู้ไม่รู้ปฏิจลสมุปบาท ยังมีหน้าที่ ต้องทำการศึกษา

ก่อนนิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งขรามรณะ, ... ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งขรามรณะ, ... ซึ่งความคับไม่เหลือแห่งขรามรณะ, ... ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความคับไม่เหลือแห่งขรามรณะ, ตามที่เป็นจริง; เขาพึงทำการศึกษา เพื่อให้รู้ ในขรามรณะ, ... ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งขรามรณะ, ... ในความคับไม่เหลือแห่งขรามรณะ, ... ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความคับไม่เหลือ แห่งขรามรณะ, ตามที่เป็นจริง, ดังนี้.

(ในกรณีแห่งบพว่า ชาติ...ภพ...อุปาทาน...ตังหะ...เวทนา...ผัสสะ...สพายตนะ...นามรูป...วิญญาณ...ก็มีคำตรัสอย่างเดียวกันกับคำตรัสของบพว่า ขรามรณะ ชังนนะ ทรงแทกท้าวอักษร ต่างกันแต่ชื่อของสิ่งที่หยิบขึ้นพิจารณา จนกระทั่งถึงบทสุดท้าย อันเกี่ยวกับ สังขาร จึงที่มีอยู่ต่อไปข้างล่างนี้ :-)

๑. ศึกษา (เมื่อยา) วรค อภิธมมสังยุตต์ นิทาน. ม. ๑๖/๑๖๑/๓๑๐, สารัตถ์แก่นิกษุทั้งหลาย ที่เรทวัน.

ทุกอนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งสังขารทั้งหลาย, ... ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร, ... ซึ่งความคับไม่เหลือแห่งสังขาร, ... ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความคับไม่เหลือแห่งสังขาร, ตามที่เป็นจริง; เขาพึงนำการศึกษาเพื่อให้รู้ ในสังขารทั้งหลาย, ... ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร, ... ในความคับไม่เหลือแห่งสังขาร, ... ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความคับไม่เหลือ แห่งสังขาร, ตามที่เป็นจริง, ดังนี้.

ผู้ไม่รู้ปฏิบัติสมุปบาท ยังมีหน้าที่ ต้องบำเพ็ญโยคะ*

ทุกอนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งขรามรณะ, ... ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งขรามรณะ, ... ซึ่งความคับไม่เหลือแห่งขรามรณะ, ... ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความคับไม่เหลือแห่งขรามรณะ, ตามที่เป็นจริง; เขาพึงบำเพ็ญโยคะ เพื่อให้รู้ ในขรามรณะ, ... ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งขรามรณะ, ... ในความคับไม่เหลือแห่งขรามรณะ, ... ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความคับไม่เหลือ แห่งขรามรณะ, ตามที่เป็นจริง, ดังนี้.

(ในกรณีแห่งบทว่า ขาคี...ภพ...อุปาทาน...ตณฺหา...เวทนา...ผัสสะ...สขายตนะ...นามรูป...วิญญาณ... ก็มีคำตรัสอย่างเดียวกันกับคำตรัส ของบทว่า ขรามรณะ ข้างบนนี้ ตรงกับทุกตัวอักษร ต่างกันแต่ชื่อของสิ่งที่ยึดมั่นพิจารณา จนกระทั่งถึงบทสุดท้าย อันเกี่ยวกับสังขาร ดังที่มีอยู่ต่อไปข้างล่างนี้:-)

๑. โยค (แปลว่า) วรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. ฐ. ๑๖/๑๖๐/๓๖๐, ครุสเถกภิกษุทั้งหลาย ที่เชตุวัน,

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ! บุคคล เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งสังขารทั้งหลาย, ... ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร, ... ซึ่งความคับไม่เหลือแห่งสังขาร, ... ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความคับไม่เหลือแห่งสังขาร, ตามที่เป็นจริง; เขาพึงบำเพ็ญโศกะ เพื่อให้รู้ ในสังขารทั้งหลาย, ... ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร, ... ในความคับไม่เหลือแห่งสังขาร, ... ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความคับไม่เหลือแห่งสังขาร, ตามที่เป็นจริง, ดังนี้.

ผู้ไม่รู้ปฏิจอสุมุปรบาท ยังมีหน้าที่ ต้องประกอบฉันทะ^๑

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ! บุคคล เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งขรามรณะ, ... ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งขรามรณะ, ... ซึ่งความคับไม่เหลือแห่งขรามรณะ, ... ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความคับไม่เหลือแห่งขรามรณะ, ตามที่เป็นจริง; เขาพึงประกอบฉันทะ (ความพอใจ) เพื่อให้รู้ ในขรามรณะ, ... ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งขรามรณะ, ... ในความคับไม่เหลือแห่งขรามรณะ, ... ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความคับไม่เหลือแห่งขรามรณะ, ตามที่เป็นจริง, ดังนี้.

(ในกรณีแห่งบทว่า ชาติ...ภพ...อุปาทาน...ฉันทะ...เวทนา...ผัสสะ...สพพคณ...นามรูป...วิญญาณ... ก็มีคำตรัสอย่างเดียวกันกับคำตรัสของบทว่า ขรามรณะ ข้างบนนี้ ตรงกันทุกตัวอักษร คำกันแต่ชื่อของสิ่งที่ยึดขึ้นพิจารณา จนกระทั่งถึงบทสุดท้าย อันเกี่ยวกับ สังขาร คำที่มีอยู่คือไปข้างล่างนี้ :-)

๑. ฉันท (เมื่อยาต) วรรค อภิธมมสังยุตต์ นิทาน. ส. ๔๖/๔๖๔/๓๑๐, ทรงแสดงแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

ก่อนนิกษทั้งหลาย! บุคคล เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ชิงสังขารทั้งหลาย, ... ซึ่ง
เหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร, ... ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ... ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่อง
ทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ตามที่เป็นจริง; เขาพึงประกอบฉันทะ
เพื่อให้รู้ ในสังขารทั้งหลาย, ... ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร, ... ในความดับไม่เหลือ
แห่งสังขาร, ... ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ตามที่
เป็นจริง, ดังนี้.

ผู้ไม่รู้ปฏิจจสมุปบาท ยังมึนเมา คองบ่าเพญอุสโสฬห^๑

ก่อนนิกษทั้งหลาย! บุคคล เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ชิงชราวมรณะ, ... ซึ่ง
เหตุให้เกิดขึ้นแห่งชราวมรณะ, ... ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชราวมรณะ, ... ซึ่งข้อปฏิบัติ
เครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งชราวมรณะ, ตามที่เป็นจริง; เขาพึงบำเพ็ญ
อุสโสฬห^๑ (อุสสาคะ) เพื่อให้รู้ ในชราวมรณะ, ... ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชราวมรณะ,
... ในความดับไม่เหลือแห่งชราวมรณะ, ... ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับ
ไม่เหลือแห่งชราวมรณะ, ตามที่เป็นจริง, ดังนี้.

(ในกรณีแห่งบทว่า ชาคิ... ภพ... อุปาทาน... ตัณหา... เวทนา... ศัสสะ... สฬายตนะ
... นามรูป... วิญญาณ... ก็มีคำควรสื่ออย่างเดียวกันกับคำควรสื่อบทว่า ชราวมรณะ ข้างบนนี้ ควรแก้หาก
ตัวอักษร ต่างกันแต่สิ่งที่เทียบขึ้นพิจารณา จงนรราชถึงมกศุคทัย อันเกี่ยวกับ สังขาร ตั้งที่มีอยู่ต่อไป
ข้างล่างนี้ :-)

๑. อุสโสฬห^๑ (เปยยาส) วรกร อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. พ. ๑๖/๑๑๑/๓๑๐, ตรีตถกัมภิกษุขังสละย ที่เสควัน.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งสังขารทั้งหลาย, ... ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร, ... ซึ่งความคับไม่เหลือแห่งสังขาร, ... ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความคับไม่เหลือแห่งสังขาร, ตามที่เป็นจริง; เขาพึงบำเพ็ญอุสโสฬส^๑ เพื่อให้รู้ ในสังขารทั้งหลาย, ... ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร, ... ในความคับไม่เหลือแห่งสังขาร, ... ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความคับไม่เหลือแห่งสังขาร, ตามที่เป็นจริง, ดังนี้.

ผู้ไม่รู้ปฏิจสนูปาทก ยังมีหน้าที่ ต้องบำเพ็ญอัปปฏิวาติ^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งขรามรณะ, ... ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งขรามรณะ, ... ซึ่งความคับไม่เหลือแห่งขรามรณะ, ... ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความคับไม่เหลือแห่งขรามรณะ, ตามที่เป็นจริง; เขาพึงบำเพ็ญอัปปฏิวาติ^๑ (ความไม่ถอยหลัง) เพื่อให้รู้ ในขรามรณะ, ... ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งขรามรณะ, ... ในความคับไม่เหลือแห่งขรามรณะ, ... ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความคับไม่เหลือแห่งขรามรณะ, ตามที่เป็นจริง, ดังนี้.

(ในกรณีแห่งบทว่า ราติ... ภพ... อุปาทาน... สัตถา... เวทนา... สังขละ... สหยา... ทาปะ... นามรูป... วิญญาณ... ก็มีคำตรัสอย่างเดียวกันกับคำที่ตรัสรองบทว่า ขรามรณะ ข้างบนนี้ ทรงกล่าวหาตัวอักษรร ว่างกันแก่สิ่งที่หยาบตันพิจารณา จนกระทั่งถึงบทสุดท้าย อธิบายว่า สังขาร ดังที่มีอยู่ต่อไปข้างล่างนี้ :-)

๑. อัปปฏิวาติ (เปยยาส) วรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. ร. ๑๖/๑๖๑/๓๑๐, ครุติแกภิกษุทั้งหลาย ที่เรศวร.

ก่อนนิมิตทั้งหลาย บุคคล เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งสังขารทั้งหลาย ... ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร, ... ซึ่งความคับไม่เหลือแห่งสังขาร, ... ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความคับไม่เหลือแห่งสังขาร, ตามที่เป็นจริง; เขาพึงบำเพ็ญปฏิบัติเพื่อให้รู้ ในสังขารทั้งหลาย, ... ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร, ... ในความคับไม่เหลือแห่งสังขาร, ... ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความคับไม่เหลือแห่งสังขาร, ตามที่เป็นจริง, ดังนี้.

ผู้ไม่รู้ปฏิจรรยอุปบาท

ยังมีหน้าที่ ต้องประกอบความเพียรแตกเตาภิเลส*

ก่อนนิมิตทั้งหลาย บุคคล เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งขรามรณะ, ... ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งขรามรณะ, ... ซึ่งความคับไม่เหลือแห่งขรามรณะ, ... ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความคับไม่เหลือแห่งขรามรณะ, ตามที่เป็นจริง; เขาพึงประกอบความเพียรแตกเตาภิเลส เพื่อให้รู้ ในขรามรณะ, ... ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งขรามรณะ, ... ในความคับไม่เหลือแห่งขรามรณะ, ... ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความคับไม่เหลือแห่งขรามรณะ, ตามที่เป็นจริง, ดังนี้.

(ในกรณีแห่งขรา ขาค...ภพ...อุปาทาน...กัมมา...เวทนา...ผัสสะ...สพาทนะ...นามรูป...วิญญาณ...ก็มีคำอธิบายอย่างเดียวกันกับคำอธิบายของขรา ขรามรณะ ข้างบนนี้ ทรงกำหนดท้าวกันขระ ต่างกันแต่ที่ขอมันขึ้นพิจารณา จนกระทั่งถึงบทสุดท้าย อันเกี่ยวกับ สังขาร ซึ่งก็มีอยู่ด้วยไปข้างล่างนี้ :-)

* ขจปป (เปะยาจ) วรท อภิสมณสังยุตต์ นิพนธ์. ศ. ๑๐/๑๖๑/๓๑๐, ตรีสแนนิมิตทั้งหลาย ที่เขทวัน.

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งสังขารทั้งหลาย, ... ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร, ... ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ... ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ตามที่เป็นจริง; เขาพึงประกอบความเพียรแผดเผากิเลส เพื่อให้รู้ ในสังขารทั้งหลาย, ... ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร, ... ในความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ... ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ตามที่เป็นจริง, ดังนี้.

ผู้ไม่รู้ปัจฉิมอุบาย ถึงหน้าที่ ต้องประกอบวิริยะ^๑

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งขรามรณะ, ... ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งขรามรณะ, ... ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งขรามรณะ, ... ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งขรามรณะ, ตามที่เป็นจริง; เขาพึงประกอบวิริยะ เพื่อให้รู้ ในขรามรณะ, ... ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งขรามรณะ, ... ในความดับไม่เหลือแห่งขรามรณะ, ... ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งขรามรณะ, ตามที่เป็นจริง, ดังนี้.

(ในกรณีแห่งบทว่า สาคี...ภพ...อุปาทาน...คณฺหา...เวทนา...ผัสสะ...เจตยสฺส...นามรูป...วิญญาณ... ก็มีคำตรัสอย่างเดียวกันกับคำทวิส จงบพว่า ขรามรณะ ธรรมะนี้ ตรงกันทุกถ้อยคำอย่างกันแก่สิ่งที่อธิบายขึ้นพิจารณา จนกระทั่งถึงบทสุดท้าย อันเกี่ยวกับ สังขาร ดังที่มีอยู่ต่อไปนี้ข้างล่างนี้ :-)

๑. วิริยะ (พยายาม) วรค อภิสมยสังยุตต์ นิคาเย. ม. ๑๖/๑๖๑/๓๗๐. ธรรมนิคมภิกษุทั้งหลายที่ เรากล่าว,

ก่อนนิกขทั้งหลาย ๑ บุคคล เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งสังขารทั้งหลาย, ... ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร, ... ซึ่งความคับไม่เหลือแห่งสังขาร, ... ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความคับไม่เหลือแห่งสังขาร, ตามที่เป็นจริง; เขาพึงประกอบวิริยะ เพื่อให้รู้ ในสังขารทั้งหลาย, ... ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร, ... ในความคับไม่เหลือแห่งสังขาร, ... ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความคับไม่เหลือแห่งสังขาร, ตามที่เป็นจริง, ดังนี้.

ผู้ไม่รู้ปฏิจสรุปบาท สิ่งมีหน้าที่ ต้องประกอบการกระทำอันดีคือ^๑

ก่อนนิกขทั้งหลาย ๑ บุคคล เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งขามรณะ, ... ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งขามรณะ, ... ซึ่งความคับไม่เหลือแห่งขามรณะ, ... ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความคับไม่เหลือแห่งขามรณะ, ตามที่เป็นจริง; เขาพึงประกอบการกระทำอันดีคือ เพื่อให้รู้ ในขามรณะ, ... ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งขามรณะ, ... ในความคับไม่เหลือแห่งขามรณะ, ... ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความคับไม่เหลือแห่งขามรณะ, ตามที่เป็นจริง, ดังนี้.

(ในกรณีแห่งบทว่า ชาติ...ภพ...อุปาทาน...ตณฺหา...เวทนา...ผัสสะ...สพฺพทณฺะ...นามรูป...วิญญาน... ก็มีคำตรัสอย่างเดียวกันกับคำตรัสของบทว่า ขามรณะ ข้างบนนี้ ตรงกับทุกตัวอักษร คำว่าภเวตีตฺถิที่หยิบขึ้นพิจารณา จนกระทั่งถึงบทสุดท้าย อันเกี่ยวกับ สังขาร ที่ก็มีอยู่ต่อไปข้างล่างนี้ :-)

๑. สากัจจ (เปยยาล) วรรค ขกัณณสังคฺค. นิทาน. ๕. ๑๖/๑๖๑/๓๑๖, ครัสต์แก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตะวัน.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ชิงสังขารทั้งหลาย, ... ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร, ... ซึ่งความคับไม่เหลือแห่งสังขาร, ... ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำตัวให้ถึงความคับไม่เหลือแห่งสังขาร, ตามที่เป็นจริง; เขาพึงประกอบภาระหาอันคิดต่อ เพื่อให้รู้ ในสังขารทั้งหลาย, ... ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร, ... ในความคับไม่เหลือแห่งสังขาร, ... ในข้อปฏิบัติเครื่องทำตัวให้ถึงความคับไม่เหลือแห่งสังขาร, ตามที่เป็นจริง, ดังนี้.

ผู้ไม่รู้ปฏิจอกสมุปบาท ถึงหน้าที่ ต้องอบรมสติ^๖

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ชิงขรามรณะ, ... ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งขรามรณะ, ... ซึ่งความคับไม่เหลือแห่งขรามรณะ, ... ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำตัวให้ถึงความคับไม่เหลือแห่งขรามรณะ, ตามที่เป็นจริง; เขาพึงอบรมสติ เพื่อให้รู้ ในขรามรณะ, ... ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งขรามรณะ, ... ในความคับไม่เหลือแห่งขรามรณะ, ... ในข้อปฏิบัติเครื่องทำตัวให้ถึงความคับไม่เหลือแห่งขรามรณะ, ตามที่เป็นจริง, ดังนี้.

(ในกรณีแห่งบทว่า ชาติ...ภพ...อุปาทาน...ตัดเหง...อาพาธ...ชัสต...สหายตนะ...นามรูป...วิญญาณ...ก็มีคำตรัสอย่างเดียวกันกับคำตรัสของบทว่า ขรามรณะ ดังบนนี้ กระทั่งทุกตัวอักษร คำกันแต่สิ่งที่เทียบชั้นพิจารณา จนกระทั่งถึงบทสุดท้าย อันเกี่ยวกับสังขาร ดังที่มีอยู่ต่อไปนี้ข้างล่างนี้ :-)

๕. สติ (แปลตาม) วรวิศัลย สันยาสังคห นิตาน. ส. ๑๖/๑๖๑/๓๑๐, ครุสแกภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

ก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งสังขารทั้งหลาย, ... ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร, ... ซึ่งความคับไม่เหลือแห่งสังขาร, ... ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความคับไม่เหลือแห่งสังขาร, ตามที่เป็นจริง; เขาพึงอบรมสติ เพื่อให้รู้ในสังขารทั้งหลาย, ... ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร, ... ในความคับไม่เหลือแห่งสังขาร, ... ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความคับไม่เหลือแห่งสังขาร, ตามที่เป็นจริง, ดังนี้.

ผู้ไม่รู้ปฏิจจสมุปบาท ยังมีหน้าที่ ต้องอบรมสัมปชัญญะ^๑

ก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งขรามรณะ, ... ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งขรามรณะ, ... ซึ่งความคับไม่เหลือแห่งขรามรณะ, ... ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความคับไม่เหลือแห่งขรามรณะ, ตามที่เป็นจริง; เขาพึงอบรมสัมปชัญญะ เพื่อให้รู้ ในขรามรณะ, ... ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งขรามรณะ, ... ในความคับไม่เหลือแห่งขรามรณะ, ... ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความคับไม่เหลือแห่งขรามรณะ, ตามที่เป็นจริง, ดังนี้.

(ในกรณีแห่งบพว่า ชาติ...ภพ...อุปาทาน...คัมภ...เวทนา...ผัสสะ...สฬายณะ...นามรูป...วิญญาน... ก็มีคำตรัสอย่างเดียวกันกับคำตรัสของบพว่า ขรามรณะ ข้างบนนี้ ตรงกับโลกทั่วอักษร ต่างกันแต่สิ่งที่หยิบยื่นพิจารณา จนกระทั่งถึงมตสุดท้าย อันเกี่ยวกับ สังขาร : ดังที่มีอยู่ต่อไปข้างล่างนี้ :-)

๑. สัมปชัญญ (แปลว่า) จรรวค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. ส. ๑๖/๑๖๔/๓๑๐, ตรีศแก้ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

ก่อนนิกขทั้งหลาย! บุคคล เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ชิงสังขารทั้งหลาย, ...ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร, ...ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ...ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ตามที่เป็นจริง; เขาพึงอนรมลัมภ์ัญญะเพื่อให้รู้ ในสังขารทั้งหลาย, ...ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร, ...ในความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ...ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ตามที่เป็นจริง, ดังนี้.

ผู้ไม่รู้ปฏิจสนูปมาท ยังมีหน้าที่ คำนวณหาเหตุความไม่ประมาท^๑

ก่อนนิกขทั้งหลาย! บุคคล เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ชิงขรามณะ, ...ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งขรามณะ, ...ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งขรามณะ, ...ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งขรามณะ, ตามที่เป็นจริง; เขาพึงบำเพ็ญความไม่ประมาท เพื่อให้รู้ ในขรามณะ, ...ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งขรามณะ, ...ในความดับไม่เหลือแห่งขรามณะ, ...ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งขรามณะ, ตามที่เป็นจริง, ดังนี้.

(ในกรณีแห่งบพวา ชาติ...ภพ...อุปาทาน...ตณฺหา...เวทนา...ผัสสะ...สหายตนะ...นามรูป...วิญญาณ... ก็มีคำครัดอย่างเดียวกันกับคำตรัสของบพวา ขรามณะ ข้างบนนี้ ตรงกันทุกตัวอักษร ทั้งกันแต่สิ่งที่ยึดขึ้นพิจารณา จนกระทั่งถึงบทสุดท้าย อันนี้เกี่ยวกับ สังขาร ทั้งที่มีอยู่ต่อไปข้างล่าง :-)

๑. อัมปมาท (แปยุฆล) วรทก อภิธมยสังยุตต์ ฐิติภาณ. จ. ๑๖/๑๖๑/๓๔๐, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งสังขารทั้งหลาย, ...ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร, ...ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ...ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ตามที่เป็นจริง; เขาพึงบำเพ็ญความไม่ประมาท เพื่อให้รู้ ในสังขารทั้งหลาย, ...ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร, ...ในความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ...ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ตามที่เป็นจริง, ดังนี้.

ทรงมุ่งหมายให้ปฏิจสมบูรณ์ภาพเป็นเรื่องของการปฏิบัติ^๑ (มิใช่เป็นเพียงทฤษฎี)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เราจักแสดง มิจลาปฏิบัติและธัมมาปฏิบัติ แก่พวกเธอทั้งหลาย. พวกเธอทั้งหลายจงฟังซึ่งธรรมนั้น, จงทำในใจให้สำเร็จประโยชน์, เราจักกล่าวบัดนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เหล่านี้ กุศลของวันพระพุทธเจ้าแล้ว, พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัสถ้อยคำเหล่านี้ว่า :-

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็มิจลาปฏิบัติ เป็นอย่างไรเล่า? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะมีอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขารทั้งหลาย; เพราะมีสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ; ... ฯลฯ ... ฯลฯ ...; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะโสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบบัดัน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสี่นี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

๑. สูตรที่ ๓ พุทธวรรค นิทานสังยุตต์ นิทาน.พ. ๑๖/๕/๑๔, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชควัน.

ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! นี้ เรียกว่า มิจฉาปฏิบัติ^๕.

ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ก็ **สัมมาปฏิบัติ** เป็นอย่างไรเล่า ? ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เพราะความจงกลายดับไปโดยไม่เหลือแห่งวิชชานั้นนั่นเทียว, จึงมีความดับแห่งสังขาร; เพราะมีความดับแห่งสังขาร จึงมีความดับแห่งวิญญาณะ; ... ฯลฯ ... ฯลฯ ... ฯลฯ เพราะมีความดับแห่งชาตินั่นแล ชรามณะ โสกะปริพาชกชะ-
โหมณัสสุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสี่^๖นี้ ย่อมมี ด้วยอาการ
อย่างนี้.

ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! นี้ เรียกว่า สัมมาปฏิบัติ, ทั้งนี้ แล.

หมายเหตุผู้รวบรวม : มิจฉาปฏิบัติ ก็อนุคคผลหรือปล่อยสติ เมื่อ
การระทปเป็นเช่น จนกระทั่งความเผละสลถ (ซึ่งในที่นี้เรียกว่า อวิชชา) นั้น ได้ทำให้
เกิดอาการอย่าง ๕ ประการตามความที่กล่าวไว้ในพระบาลี^๗ และได้รับผลเป็นความทุกข์
ในที่สุด. ส่วนสัมมาปฏิบัติ มีนัยตรงกันข้าม ก็มิตถัสสัมบุรณในเมื่อสภาพเป็นเช่น
อวิชชาไม่เกิดขึ้น แต่มีสติสัมปชัญญะ หรือปัญญาอยู่แทน; ดังนั้น อาการต่าง ๆ ก็ไม่
เกิดขึ้นในลักษณะที่จะมีความทุกข์ ในที่สุด. สรุปความได้อย่างสั้น ๆ ว่าความมีสติสัมปชัญญะ
เป็นตัวปฏิบัติที่เกี่ยวกับปฏิจลสมุปบาท ในชีวิตประจำวัน เช่นการเห็นด้วยตาเป็นต้น
ถึงที่กล่าวแล้ว.

การหลีกเลี่ยงทำให้ภัยแก่การรูปปฏิจลสมุปบาท^๘

ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เธอทั้งหลาย จงประกอบด้วยความเพียร ในการ
หลีกเลี่ยง. ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ภิกษุผู้หลีกเลี่ยงแล้ว ย่อมรู้ชัดตามที่เป็นจริง.

๕. สูตรที่ ๖ นกุตปิตวรรค. ขันธสิขุคคั ขนธ. ส. ๑๗/๒๐/๓๐, ทรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เรตวัน.

ก็ภิกษุนี้ ย่อมรู้ชัดตามที่เป็นจริง ซึ่งอะไรเล่า! ภิกษุผู้หลักแล้ว ย่อมรู้ชัดตามที่
เป็นจริง ซึ่งความเกิดขึ้นและความดับไปแห่งรูป ... แห่งเวทนา ... แห่งสัญญา ...
แห่งสังขารทั้งหลาย ... แห่งวิญญาณ.

ต่อก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ความเกิดขึ้นแห่งรูป ... แห่งเวทนา ... แห่งสัญญา
... แห่งสังขารทั้งหลาย ... แห่งวิญญาณ เป็นอย่างไรเล่า!

ต่อก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมเพติดเพติน ย่อมพราสรวเสริญ
ย่อมเมาหมกอยู่. ภิกษุนี้ย่อมเพติดเพติน ย่อมพราสรวเสริญ ย่อมเมาหมกอยู่ ซึ่ง
อะไรเล่า!

ต่อก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุนี้ ย่อมเพติดเพติน ย่อมพราสรวเสริญ ย่อม
เมาหมกอยู่ซึ่งรูป. เมื่อภิกษุนี้ เพติดเพติน พราสรวเสริญ เมาหมกอยู่ซึ่งรูป, นันทิ
(ความเพลิน) ย่อมเกิดขึ้น. ความเพลินใด ในรูป, ความเพลินนั้น คือ
อุปาทาน. เพราะอุปาทานของภิกษุนี้เป็นปัจจัย จึงมีภพ; เพราะมีภพเป็น
ปัจจัย จึงมีชาติ; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเหวะทุกขะโทมนัส-
อุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครอบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสี่นี้ ย่อมมี
ด้วยอาการอย่างนี้.

ต่อก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุนี้ ย่อมเพติดเพติน ย่อมพราสรวเสริญ ย่อม
เมาหมกอยู่ซึ่งเวทนา ... ฯลฯ ... ๑. ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสี่นี้
ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

๑. ในกรณีแห่งรูป มีความพิสดารอย่างไร ในกรณีแห่งเวทนา, สัญญา, สังขาร, ซึ่งละ ... ฯลฯ ... ฯลฯ
... ไว้, ก็พึงทราบว่าข้อความเต็มอย่างเดียวกันทุกตัวอักษร, ต่างกันแต่เพียงชื่อแห่งขั้นแต่ละขั้น
เท่านั้น. อนึ่ง แม้ในฝ่ายแห่งการดับไปของ เวทนา สัญญา เป็นต้น ซึ่งละ ... ฯลฯ ... ฯลฯ ... ไว้
ก็พึงทราบโดยนัยนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุนั้น ย่อมเพติดเพติน ย่อมพราสรวเสริญ ย่อม
เมามกอยู่ซึ่งสัญญา... วสว... วสว... ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้น ย่อมมี
ด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุนั้น ย่อมเพติดเพติน ย่อมพราสรวเสริญ ย่อม
เมามกอยู่ซึ่งสังขารทั้งหลาย... วสว... วสว... ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้น
ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุนั้น ย่อมเพติดเพติน ย่อมพราสรวเสริญ ย่อม
เมามกอยู่ซึ่งวิญญาณ. เมื่อภิกษุนั้น เพติดเพติน พราสรวเสริญ เมามกอยู่ ซึ่ง
วิญญาณ, นันทิ (ความเพติน) ย่อมเกิดขึ้น. ความเพติดใจ ในรูป, ความเพติดนั้น
คือ อุปาทาน. เพราะอุปาทานของภิกษุนั้นเป็นปัจจัย จึงมีภพ; เพราะมีภพเป็น
ปัจจัย จึงมีชาติ; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ขรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนส-
อุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้น ย่อมมี
ด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นีคือ ความเกิดขึ้นแห่งรูป... แห่งเวทนา... แห่ง
สัญญา... แห่งสังขารทั้งหลาย... แห่งวิญญาณ.

.....

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ความดับแห่งรูป... แห่งเวทนา... แห่งสัญญา...
แห่งสังขารทั้งหลาย... แห่งวิญญาณ เป็นอย่างไรเล่า?

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมไม่เพิกขเวตถิ ย่อมไม่พราสรวเสตถิ ย่อมไม่เมฆาทมกอยู่. ภิกษุนั้น ย่อมไม่เพิกขเวตถิ ย่อมไม่พราสรวเสตถิ ย่อมไม่เมฆาทมกอยู่ ซึ่งอะไรเล่า?

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุนั้น ย่อมไม่เพิกขเวตถิ ย่อมไม่พราสรวเสตถิ ย่อมไม่เมฆาทมกอยู่ ซึ่งรูป. เมื่อภิกษุนั้น ไม่เพิกขเวตถิ ไม่พราสรวเสตถิ ไม่เมฆาทมกอยู่ ซึ่งรูป, นันทิ (ความเพิกขเว) ใด ในรูป, นันทินัน อ่อนคืบไป. เพราะความคืบแห่งนันทิของภิกษุนั้น จึงมีความคืบแห่งอุปาทาน; เพราะมีความคืบแห่งอุปาทาน จึงมีความคืบแห่งภพ; เพราะมีความคืบแห่งภพ จึงมีความคืบแห่งชาติ; เพราะมีความคืบแห่งชาติจึงแล ชรามณะ ไสกะปริเทวะทุกขะโหมนัส-อุปายาสทั้งหลาย จึงคืบสัน : ความคืบลงแห่งกองทุกข์ทั้งสี่นี้ ย่อมมี กวียอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุนั้น ย่อมไม่เพิกขเวตถิ ย่อมไม่พราสรวเสตถิ ย่อมไม่เมฆาทมกอยู่ ซึ่งเวทนา... วลา... วลา... ความคืบลงแห่งกองทุกข์ทั้งสี่นี้ ย่อมมี กวียอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุนั้น ย่อมไม่เพิกขเวตถิ ย่อมไม่พราสรวเสตถิ ย่อมไม่เมฆาทมกอยู่ ซึ่งสัญญา... วลา... วลา... ความคืบลงแห่งกองทุกข์ทั้งสี่นี้ ย่อมมี กวียอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุนั้น ย่อมไม่เพิกขเวตถิ ย่อมไม่พราสรวเสตถิ ย่อมไม่เมฆาทมกอยู่ ซึ่งสังขารทั้งหลาย... วลา... วลา... ความคืบลงแห่งกองทุกข์ทั้งสี่นี้ ย่อมมี กวียอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุนั้น ย่อมไม่เพิกขณฺเณน ย่อมไม่พราสฺสรเสริณฺณ ย่อมไม่เมาทมกฺขณฺณํ ซึ่งวิญญาน, เมื่อภิกษุนั้น ไม่เพิกขณฺเณน ไม่พราสฺสรเสริณฺณ ไม่เมาทมกฺขณฺณํ ซึ่งวิญญาน, นันทฺโถ ในวิญญาน, นันทฺนํ สอนคฺบิ. เพราะความค้ำแห่งนันทิของภิกษุนั้น จึงมีความค้ำแห่งอุปาทาน; เพราะมีความค้ำแห่งอุปาทาน จึงมีความค้ำแห่งภพ; เพราะมีความค้ำแห่งภพ จึงมีความค้ำแห่งชาติ; เพราะมีความค้ำแห่งชาตินั้นแล ปราหฺมณํ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนสฺสอุปายาสทั้งหลาย จึงทับสํ : ความค้ำลงแห่งกองทุกข์ทั้งสี่นี้ ย่อมมี ทั่วยาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้คือ ความค้ำแห่งรูป...แห่งเวทนา...แห่งสัญญา...แห่งสังขารทั้งหลาย...แห่งวิญญาน, กังนํ แล.

การคิดค้นปัจฉิมปาฐกถา^๑ ก็คือการเดินทางตามอริยวิถีถึงนิมรรค^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เปรียบเหมือนบุรุษเที่ยวไปในป่าทึบ เกิดพบรอยทางซึ่งเคยเป็นหนทางเก่าที่มนุษย์แต่กาลก่อนเคยใช้เดินแล้ว. บุรุษนั้น จึงเดินตามทางนั้นไป เมื่อเดินไปคามทางนั้นอยู่ ได้พบทวารกนครซึ่งเป็นราชธานีโบราณ. อมนุษย์ทั้งหลายแต่กาลก่อนเคยอยู่อาศัยแล้ว เป็นที่อันสมบูรณ์ด้วยสวน สมบูรณ์ด้วยป่าไม้ สมบูรณ์ด้วยสระโบกขรณี มีทวารกำแพงล้อม มีภูมิภาคน่านรมย์. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถ้าค้ำนั้น บุรุษนั้นเข้าไปกราบทูลแจ้งข่าวแก่พระราช หรือแก่มหาอำมาตย์ของพระราชว่า “ขอท้าวพระกรุณา จงทรงทราบเถิด : ข้าพระเจ้าเมื่อเที่ยวไปในป่าทึบ ได้เห็นรอยทาง

๑. สูตรที่ ๕ มหาเวรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. ส. ๑๖/๑๒๔/๒๕๓, ถวีสนักภิกษุทั้งหลาย: ที่เชตวัน.

ซึ่งเคยเป็นหนทางเก่า ที่มนุษย์แต่กาลก่อนเคยใช้เดินแล้ว. ข้าพระเจ้าได้เดินตามทางนั้นไป เมื่อเดินไปตามทางนั้นอยู่ ได้พบหรรษากรซึ่งเป็นราชธานีโบราณ อันมนุษย์ทั้งหลายแต่กาลก่อนเคยอยู่อาศัยแล้ว เป็นที่อันสมบูรณ์ด้วยสวน สมบูรณ์ด้วยป่าไม้ สมบูรณ์ด้วยสระโบกขรณี มีหรรษากำแพงล้อม มีภูมิภาคน้ำแร่รมย์. ขอพระองค์จงสถาปนาสถานที่นั้นให้เป็นนครเกศ พระเจ้าข้า! ” ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ลำดับนั้น พระราชาพร้อมหาอำมาตย์ของพระราชาขึ้น จึงสถาปนาสถานที่นั้นขึ้นเป็นนคร. สมัยต่อมา นครนั้น ได้กลายเป็นนครที่มั่งคั่งและรุ่งเรือง มีประชาชนมาก เกิดขึ้นแก่คนด้วยมนุษย์ ถึงแล้วซึ่งความเจริญไพบุลย์, นันทินใจ; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ข้อนี้ก็นั้น : เราได้เห็นแล้วซึ่งรอยทางเก่า ที่เคยเป็นหนทางเก่า อันพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลายในกาลก่อนเคยทรงดำเนินแล้ว.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถ้อยคำทางเก่า ที่เคยเป็นหนทางเก่า อันพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลายในกาลก่อนเคยทรงดำเนินแล้ว นั้นเป็นอย่างไรเล่า? นั่นคืออริยสัจจกัมมวรรคนี้แน่แท้, ได้แก่สิ่งเหล่านี้คือ สัมมาทิฎฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมาภัมมัตตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาศีล สัมมาสมาธิ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้แล รอยทางเก่า ที่เป็นหนทางเก่า อันพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลายในกาลก่อนเคยทรงดำเนินแล้ว. เราเห็น ได้ดำเนินไปตามแล้วซึ่งหนทางนั้น, เมื่อดำเนินตามไปอยู่ ซึ่งหนทางนั้น เรา :

ได้รู้ถึงเฉพาะแล้วซึ่งขรามณะ, ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งขรามณะ, ซึ่งความคับไม่เหลือแห่งขรามณะ, ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความคับไม่เหลือแห่งขรามณะ ;

... ได้รู้สิ่งเฉพาะแล้วซึ่งชาติ, ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชาติ, ซึ่งความคับ
ไม่เหลือแห่งชาติ, ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำตัวให้ถึงความคับไม่เหลือแห่งชาติ;

... ได้รู้สิ่งเฉพาะแล้วซึ่งภพ, ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งภพ, ซึ่งความคับ
ไม่เหลือแห่งภพ, ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำตัวให้ถึงความคับไม่เหลือแห่งภพ;

... ได้รู้สิ่งเฉพาะแล้วซึ่งอุปาทาน, ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งอุปาทาน, ซึ่ง
ความคับไม่เหลือแห่งอุปาทาน, ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำตัวให้ถึงความคับไม่เหลือแห่ง
อุปาทาน;

... ได้รู้สิ่งเฉพาะแล้วซึ่งกัมมา, ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งกัมมา, ซึ่งความ
คับไม่เหลือแห่งกัมมา, ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำตัวให้ถึงความคับไม่เหลือแห่งกัมมา;

... ได้รู้สิ่งเฉพาะแล้วซึ่งเวทนา, ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งเวทนา, ซึ่งความ
คับไม่เหลือแห่งเวทนา, ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำตัวให้ถึงความคับไม่เหลือแห่งเวทนา;

... ได้รู้สิ่งเฉพาะแล้วซึ่งผัสสะ, ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งผัสสะ, ซึ่งความคับ
ไม่เหลือแห่งผัสสะ, ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำตัวให้ถึงความคับไม่เหลือแห่งผัสสะ;

... ได้รู้สิ่งเฉพาะแล้วซึ่งสหายนะ, ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสหายนะ,
ซึ่งความคับไม่เหลือแห่งสหายนะ, ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำตัวให้ถึงความคับไม่เหลือ
แห่งสหายนะ;

๑. ที่ละ... วิตรวงได้ และข้อ ๆ ไป มีข้อความเต็มว่า “เรานั้นได้กำหนดไปคณแล้ว ซึ่งหนทางนั้น, เมื่อ
กำหนดไปจนอยู่ ซึ่งหนทางนั้น เรา”.

... ได้รู้ยิ่งเฉพาะแล้วซึ่งนามรูป, ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งนามรูป, ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งนามรูป, ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งนามรูป;

... ได้รู้ยิ่งเฉพาะแล้วซึ่งวิญญาณ, ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งวิญญาณ, ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งวิญญาณ, ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งวิญญาณ;

เราได้ดำเนินไปตามแล้วซึ่งหนทางนั้น, เมื่อดำเนินไปตามอยู่ซึ่งหนทางนั้น เราได้รู้ยิ่งเฉพาะแล้วซึ่งสังขารทั้งหลาย, ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร, ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร.

ทุกก่อนภิกขุทั้งหลาย! เรานั้น ครั้นรู้ยิ่งเฉพาะแล้วซึ่งหนทางนั้น ได้บอกแล้วแก่ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ทั้งหลาย.

ทุกก่อนภิกษุทั้งหลาย! พรหมจรรย์^{๘๕} ที่เรากล่าวบอกแล้วนั้น ได้เป็นพรหมจรรย์ตั้งมั่นและรุ่งเรืองแล้ว เป็นพรหมจรรย์แผ่ไพศาล เป็นที่รู้แห่งชนมาก เป็นที่เห็นเด่นแน่นอน จนกระทั่งเหวคาและมนุษย์ทั้งหลายสามารถประกาศได้ด้วยดีแล้ว.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า คณะสังฆราชชาวบมนี้แสดงอยู่โดยชัดว่า เมื่อดำเนินตามพระธรรมของ ๔ วัตรการ ย่อมเป็นการปฏิบัติสมบูรณ์ไปตามลำดับ พร้อมกันไปในตัว ; ดังนั้น จึงถือเป็นหลักได้ว่า การศึกษานี้จะสมบูรณ์ไปอยู่อย่างระมัดระวังนั้น คือการที่ก้าวดำเนินอยู่ในธรรมอันรุ่งโรจน์มรรค นั้นเอง. ขออย่าได้ข้ามไปเห็นเป็นแค่เรื่องเหมือนกันกับเป็นกันอยู่โดยมาก ในที่ทั่ว ๆ ไป.

ปฏิบัติเพื่อการดับปัจฉิมอุบาย ชื่อว่าปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม^๑

ดูก่อนภิกษุ ! ถ้าภิกษุเป็นผู้ปฏิบัติแล้ว เพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อความคลายกำหนัด เพื่อความคับไม่เหลือ แห่งขันธ์และภวะ อยู่ชั่ว, ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า “ภิกษุผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมแล้ว”.

ดูก่อนภิกษุ ! ถ้าภิกษุเป็นผู้ปฏิบัติแล้ว เพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อความคลายกำหนัด เพื่อความคับไม่เหลือ แห่งชาติ อยู่ชั่ว, ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า “ภิกษุผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมแล้ว”.

ดูก่อนภิกษุ ! ถ้าภิกษุเป็นผู้ปฏิบัติแล้ว เพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อความคลายกำหนัด เพื่อความคับไม่เหลือ แห่งภพ อยู่ชั่ว, ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า “ภิกษุผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมแล้ว”.

ดูก่อนภิกษุ ! ถ้าภิกษุเป็นผู้ปฏิบัติแล้ว เพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อความคลายกำหนัด เพื่อความคับไม่เหลือ แห่งอุปาทาน อยู่ชั่ว, ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า “ภิกษุผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมแล้ว”.

ดูก่อนภิกษุ ! ถ้าภิกษุเป็นผู้ปฏิบัติแล้ว เพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อความคลายกำหนัด เพื่อความคับไม่เหลือ แห่งจิตตา อยู่ชั่ว, ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า “ภิกษุผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมแล้ว”.

๑. สูตรที่ ๖ กาวาวรรค นิเทศสังยุตต์ นิทาน. ๖๖ / ๒๒ / ๔๖, ตรัสแก่ภิกษุรูปหนึ่ง ที่เชตวัน

ดูก่อนภิกษุ! ถ้าภิกษุเป็นผู้ปฏิบัติแล้ว เพื่อความเบื้ลหน้าช เพื่อความ
คลายกำหนด เพื่อความคับไม่เหลือ แห่งเวทนา อยู่ไวร, ก็เป็นการสมควรเพื่อจะ
เรียกภิกษุนั้นว่า “ภิกษุผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมแล้ว”.

ดูก่อนภิกษุ! ถ้าภิกษุเป็นผู้ปฏิบัติแล้ว เพื่อความเบื้ลหน้าช เพื่อความ
คลายกำหนด เพื่อความคับไม่เหลือ แห่งผัสสะ อยู่ไวร, ก็เป็นการสมควรเพื่อจะ
เรียกภิกษุนั้นว่า “ภิกษุผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมแล้ว”.

ดูก่อนภิกษุ! ถ้าภิกษุเป็นผู้ปฏิบัติแล้ว เพื่อความเบื้ลหน้าช เพื่อความ
คลายกำหนด เพื่อความคับไม่เหลือ แห่งสภาพตะ อยู่ไวร, ก็เป็นการสมควรเพื่อ
จะเรียกภิกษุนั้นว่า “ภิกษุผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมแล้ว”.

ดูก่อนภิกษุ! ถ้าภิกษุเป็นผู้ปฏิบัติแล้ว เพื่อความเบื้ลหน้าช เพื่อความ
คลายกำหนด เพื่อความคับไม่เหลือ แห่งนามรูป อยู่ไวร, ก็เป็นการสมควรเพื่อจะ
เรียกภิกษุนั้นว่า “ภิกษุผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมแล้ว”.

ดูก่อนภิกษุ! ถ้าภิกษุเป็นผู้ปฏิบัติแล้ว เพื่อความเบื้ลหน้าช เพื่อความ
คลายกำหนด เพื่อความคับไม่เหลือ แห่งวิญญาณ อยู่ไวร, ก็เป็นการสมควรเพื่อจะ
เรียกภิกษุนั้นว่า “ภิกษุผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมแล้ว”.

ดูก่อนภิกษุ! ถ้าภิกษุเป็นผู้ปฏิบัติแล้ว เพื่อความเบื้ลหน้าช เพื่อความ
คลายกำหนด เพื่อความคับไม่เหลือ แห่งสังขารทั้งหลาย อยู่ไวร, ก็เป็นการสมควร
เพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า “ภิกษุผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมแล้ว”.

คู่ก่อนภิกษุ! ถ้าภิกษุเป็นผู้ปฏิบัติแล้ว เพื่อความเขื่อนอาย เพื่อความ
คลายกำหนด เพื่อความดับไม่เหลือ แห่งวิชชา อยู่ชั่ว, ก็เป็นการสมควรที่จะ
เรียกภิกษุนั้นว่า “ภิกษุผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมแล้ว”, ดังนี้ แล.

องค์ประกอบที่เป็นบุพพภาค ของการดับแห่งปฏิจอกสมุปบาท^๑

(มาคณิยปฏิพาสก ได้ทราบทูลว่า “เจ้าพี่เจ้าเลื่อมใสต่อท่านพระโคตมอย่างนี้แล้ว, ท่าน
พระโคตมจะสามารถแสดงธรรมแก่ข้าพเจ้า โดยประการที่ข้าพเจ้า จะลุกขึ้นจากอาสนะนี้ ใน
ลักษณะแห่งผู้ตายทวยชกได้ไหม พระเจ้าข้า?” พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัสว่า :-)

คู่ก่อนมาคณิยะ! ถ้าอย่างนั้น ท่านควรคบสัคคบุรุษ.

คู่ก่อนมาคณิยะ! เมื่อใดท่านคบสัคคบุรุษ, เมื่อนั้นท่านจักได้ฟังธรรม
ของสัคคบุรุษ.

คู่ก่อนมาคณิยะ! เมื่อใดท่านได้ฟังธรรมของสัคคบุรุษ, เมื่อนั้น ท่านจัก
ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม.

คู่ก่อนมาคณิยะ! เมื่อใดท่านปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมแล้ว, เมื่อนั้น
ท่านจักรู้เอง เห็นเอง โดยแท้ ว่า “นัตถโรค, นัตถวฬ, นัตถลลัคคร;

๑. มาคณิยชัยสูตร ม.ม. ๔๑/๒๘๕/๒๔๑, ทวิตถ์มาคณิยปฏิพาสก ที่กัมมวสทมนันถม แก้วมกุฏ.

โรค หิว ไข้ ลุกศร ทั้งหลาย ในกรณีนี้, ย่อมคับโยโดยไม่มีส่วนเหลือ (ในลักษณะเดียวกันกับข้อที่ว่า :-)

เพราะความคับแห่งอุปาทานของเรานั้น จึงมีความคับแห่งภพ ;

เพราะมีความคับแห่งภพ จึงมีความคับแห่งชาติ ;

เพราะมีความคับแห่งชาติในแล ชรามรณะ โสกะปริเหวะทุกขะโทมนัส-
อุปายาสทั้งหลาย จึงคับสัน.

ความคับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสัน^๕นี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่าง^๕นี้. ถึง^๕นี้.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงทราบ ว่า โรค, หิว ไข้, ลุกศร, ในที่นี้
ก็อยู่ทุกชั้นเกิดจากกัมมะ ทัดเผาใด ๆ ล้วนแต่ต้องมาจากเวทนา ซึ่งออกมาจากการสัมผัส
อารมณ์ด้วยขันธ์ ๕ ด้วยกันทั้งนั้น ; และตณฺหานัน ย่อมส่งต่อไปให้เกิดอุปาทาน ภพ ชาติ
ชรามรณะอันเป็นทั้งสิ่งแห่งทุกข์. การที่จะรู้จักหิว ไข้ ลุกศร เป็นต้น แล้วกำจัดเสียให้ไถ่นั้น
ต้องอาศัยการปฏิบัติธรรมโดยสมควรแก่ธรรมของสัตถุส ; ดังนั้น การที่ทักคนเคยคับตรุษ
พึงธรรมเข้าใจแล้วปฏิบัติอย่างถูกต้อง ไม่ว่าในรูปลักษณะใด ย่อมเป็นภรรกระทำขันธ์
ก็เป็นบุญพาวงการทำความดีอันสละแห่งปัจจุสมุปบาท เพื่อการดับทุกข์ ด้วยกันทั้งนั้น,
ถ้าผิดไปจากนี้ ย่อมไม่มีความหมายอะไร และมิใช่การปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนา.

๕. สัสสะ คือนิทานสัมภาระส่วนมากของนิพเพธิกธรรม^๑

(เรื่องนี้ใส่เข้ามาในรูปเล่มนี้เป็นหลักธรรมที่ช่วยการปฏิบัติ)

ลูกน้องภิกษุทั้งหลาย ! เราจักแสดงซึ่งธรรมปริยายชื่อนิพเพธิกปริยาย แก่พวก
เธอทั้งหลาย. พวกเธอทั้งหลายจงฟังซึ่งข้อความนั้น, จงทำในใจให้สำเริงประโชน,
เราจักกล่าวกับ^๕กัน.

๑. สูตรที่ ๙ มหาวรรค อฎก. บ. ๒๒/๔๕๒/๓๓๔, ทวีตแก่ภิกษุทั้งหลาย.

ครั้นภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น ทูลสนองรับพระผู้มีพระภาคเจ้าแล้ว, พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัส
ถ้อยคำเหล่านี้ว่า:—

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ชรรมปริยายชื่อนิพเพธิกปริยาย นั้นเป็นอย่างไรเล่า?
ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย :

(๑) **กามทั้งหลาย อันบุคคลพึงรู้แจ้ง**, นิทานสัมภาวะ (เหตุเป็นแกนเกิด
พร้อม) แห่งกามทั้งหลาย, เวมัตถตา (ประมาณต่าง ๆ) แห่งกามทั้งหลาย, วิปาก (ผล
สุกวิเศษ) แห่งกามทั้งหลาย, นิโรธ (ความดับไม่เหลือ) แห่งกาม, นิโรธคามินีปฏิปทา
(ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับไม่เหลือ) แห่งกาม, (นี้, แต่ละอย่างๆ) เป็นธรรมที่บุคคลพึงรู้แจ้ง.

(๒) **เวทนาทั้งหลาย อันบุคคลพึงรู้แจ้ง**, นิทานสัมภาวะแห่งเวทนาทั้งหลาย
เวมัตถตาแห่งเวทนาทั้งหลาย, วิปากแห่งเวทนาทั้งหลาย, นิโรธแห่งเวทนา, นิโรธ-
คามินีปฏิปทาแห่งเวทนา, (นี้, แต่ละอย่างๆ) เป็นธรรมที่บุคคลพึงรู้แจ้ง.

(๓) **สัญญาทั้งหลาย อันบุคคลพึงรู้แจ้ง**, นิทานสัมภาวะแห่งสัญญาทั้งหลาย,
เวมัตถตาแห่งสัญญาทั้งหลาย, วิปากแห่งสัญญาทั้งหลาย, นิโรธแห่งสัญญา, นิโรธคามินี-
ปฏิปทาแห่งสัญญา, (นี้, แต่ละอย่างๆ) เป็นธรรมที่บุคคลพึงรู้แจ้ง.

(๔) **อาสวะทั้งหลาย อันบุคคลพึงรู้แจ้ง**, นิทานสัมภาวะแห่งอาสวะ
ทั้งหลาย, เวมัตถตาแห่งอาสวะทั้งหลาย, วิปากแห่งอาสวะทั้งหลาย, นิโรธแห่งอาสวะ,
นิโรธคามินีปฏิปทาแห่งอาสวะ, (นี้, แต่ละอย่างๆ) เป็นธรรมที่บุคคลพึงรู้แจ้ง.

(๕) **กรรม อันบุคคลพึงรู้แจ้ง**, นิทานสัมภาวะแห่งกรรม, เวมัตถตาแห่ง
กรรม, วิปากแห่งกรรม, นิโรธแห่งกรรม, นิโรธคามินีปฏิปทาแห่งกรรม, (นี้, แต่ละ
อย่างๆ) เป็นธรรมที่บุคคลพึงรู้แจ้ง.

(๑) **ทุกข์ อันบุคคลพึงรู้แจ้ง**, นิทานสัมภาวะแห่งทุกข์, เวทิตตาแห่งทุกข์, วิบากแห่งทุกข์, นิโรธแห่งทุกข์, นิโรธคามินีปฏิปทาแห่งทุกข์, (นี้, แต่ละอย่างๆ) เป็นธรรมที่บุคคลพึงรู้แจ้ง.

(๑) **ทุกข์อันภิกษุทั้งหลาย**! กามทั้งหลาย อันบุคคลพึงรู้แจ้ง เป็นอย่างไรเล่า?

ทุกข์อันภิกษุทั้งหลาย! กามคุณทั้งหลาย ๕ ประการเหล่านี้ คือรูปทั้งหลาย อันจะพึงรู้แจ้งด้วยจักษุ... เสียงทั้งหลาย อันจะพึงได้ยินด้วยโสต... กลิ่นทั้งหลาย อันจะพึงรู้สึกด้วยจมูก... รสทั้งหลาย อันจะพึงรู้สึกด้วยลิ้น... สัมผัสผิวหนัง อันจะพึงสัมผัสด้วยกาย อันเป็นสิ่งที่น่าปรารถนา (อริสรา) น่าใคร่ (กนฺตา) น่าพอใจ (มณฑา) มีลักษณะอันน่ารัก (ปิยรูปา) เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยแห่งความใคร่ (กามุปสนฺหิตา) เป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัด (รชนียา) มีอยู่. **ทุกข์อันภิกษุทั้งหลาย**! อารมณฺ์ทั้งหลาย ๕ ประการเหล่านี้ **หาใช้กามไม่** : โนหรยวินยํ เรียกอารมณฺ์ทั้งหลาย ๕ ประการเหล่านี้ว่า “กามคุณ” (หาเรียกว่ากามไม่) แต่ว่า :—

ความกำหนัดไปตามอำนาจความครีครี (สงฺกปฺปราค)

นั่นแหละคือกามของพวกเรา ;

อารมณฺ์อันวิจิตรทั้งหลาย ในโลก นั้น หาใช้กามไม่ ;

ความกำหนัดไปตามอำนาจความครีครี

นั่นแหละคือกามของพวกเรา ;

อารมณฺ์อันวิจิตร ก็มีอยู่ในโลก ความประสาธของมันเท่านั้น ;

ดังนั้น ผู้มีปัญญาจึงนำออกเสียถึงฉันทะ ในอารมณฺ์

อันวิจิตรเหล่านั้น ดังนี้.

ตูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถิ่นทานสัมภะ (เหตุเป็นแดนเกิดพร้อม) แห่งกาม
ทั้งหลาย เป็นอย่างไรเล่า? ตูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **นิทานสัมภะแห่งกามทั้งหลาย คือ**
ผัสสะ.

ตูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถิ่นเวทิตตา (ประมาณต่าง ๆ) แห่งกามทั้งหลาย เป็น
อย่างไรเล่า? ตูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **เวทิตตาแห่งกามทั้งหลาย** คือความใคร่ (กาม)
ในรูปารมณ์ก็อย่างหนึ่ง ๆ ความใคร่ในสัททารมณ์ ก็อย่างหนึ่ง ๆ ความใคร่ในคันธารมณ์
ก็อย่างหนึ่ง ๆ ความใคร่ในรสารมณ์ก็อย่างหนึ่ง ๆ ความใคร่ในโสมสุพพารมณ์ ก็
อย่างหนึ่ง ๆ; ตูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้เราเรียกว่า เวทิตตาแห่งกามทั้งหลาย.

ตูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถิ่นวิบากแห่งกามทั้งหลาย เป็นอย่างไรเล่า? ตูก่อน
ภิกษุทั้งหลาย! บุคคลมีความใคร่ในอารมณ์ใดอยู่ ย่อมยังอภิปาพอันเกิดจากกามใน
อารมณ์นั้น ๆ ให้เกิดขึ้น เป็นอภิปาพมีส่วนแห่งบุญบ้าง มีส่วนแห่งบุญงามได้บ้าง;
ตูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้เรากล่าวไว้ว่า **วิบากแห่งกามทั้งหลาย.**

ตูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถิ่นโรธแห่งกาม เป็นอย่างไรเล่า? ตูก่อนภิกษุทั้งหลาย!
ความคับแค้นแห่งกามมี เพราะความคับแค้นแห่งผัสสะ.

ตูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถิ่นโรธคามินีปฏิปทาแห่งกาม เป็นอย่างไรเล่า?
ตูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อริยอัฐฐังกิกมรรคนี้แล คือ**นิโรธคามินีปฏิปทาแห่งกาม,**
ข้อนี้ได้แก่สังขละนี้คือ สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ
สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ.

ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ในกาลใดแล อริยสาวกย่อมรู้จักซึ่งกามทั้งหลาย อย่างนี้, ซึ่งนิทานสัมภเวแห่งกามทั้งหลายอย่างนี้, ซึ่งเวมัตตตาแห่งกามทั้งหลายอย่างนี้, ซึ่งวิบากแห่งกามทั้งหลายอย่างนี้, ซึ่งนิโรธแห่งกามอย่างนี้, ซึ่งนิโรธคามินีปฏิปทาแห่งกามอย่างนี้; ในกาลนั้น อริยสาวกนั้น ย่อมรู้จักซึ่งพรหมจรรย์อันเป็นเครื่องเจาะแทงกิเลสว่า เป็นที่ดับแห่งกาม (กามนิโรธ).

(๔) ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็เวทนาทั้งหลาย อันบุคคลพึงรู้แจ้ง เป็นอย่างไรเล่า?

ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เวทนาทั้งหลาย ๓ ประการเหล่านี้ คือสุขเวทนา ทุกขเวทนา อทุกขมสุขเวทนา.

ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็นิทานสัมภเวแห่งเวทนาทั้งหลาย เป็นอย่างไรเล่า? ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นิทานสัมภเวแห่งเวทนาทั้งหลาย คือผัสสะ.

ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็เวมัตตตาแห่งเวทนาทั้งหลาย เป็นอย่างไรเล่า? ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สุขเวทนา อันเป็นไปกับด้วยอามิส (เหี้ยม) ก็มีอยู่, สุขเวทนา อันปราศจากอามิส ก็มีอยู่; ทุกขเวทนา อันเป็นไปกับด้วยอามิส ก็มีอยู่, ทุกขเวทนา อันปราศจากอามิส ก็มีอยู่; อทุกขมสุขเวทนา อันเป็นไปกับด้วยอามิส ก็มีอยู่, อทุกขมสุขเวทนา อันปราศจากอามิสก็มีอยู่; ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้เรากล่าวว่ เวมัตตคณแห่งเวทนาทั้งหลาย.

ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็วิบากแห่งเวทนาทั้งหลาย เป็นอย่างไรเล่า? ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคลเสวยเวทนาใดอยู่ ย่อมยังอรรถภาพอันเกิดจากเวทนานั้นให้เกิดขึ้น

เป็นอัครภามีส่วนแห่งบุญบ้าง เป็นอัครภามีส่วนแห่งบุญงามไฉนบ้าง ; คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ! นี่เรากล่าวไว้ว่า วิบากแห่งเวทนาทั้งหลาย.

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ก็นิโรธแห่งเวทนา เป็นอย่างไรเล่า ? คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ความดับแห่งเวทนามี เพราะความดับแห่งผัสสะ.

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ก็นิโรธคามินีปฏิปทาแห่งเวทนา เป็นอย่างไรเล่า ? คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ! อริยอัฐมรรคมีแปด ก็นิโรธคามินีปฏิปทาแห่งเวทนา, ข้อนั้นได้แก่สังขละนี้คือ สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมาภัมมัตตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ.

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ในกาลใดแล อริยสาวกย่อมรู้ชัดซึ่งเวทนาทั้งหลายอย่างนี้, ซึ่งนิทานสัมภวะแห่งเวทนาทั้งหลายอย่างนี้, ซึ่งเวมัตตกาแห่งเวทนาทั้งหลายอย่างนี้, ซึ่งวิบากแห่งเวทนาทั้งหลายอย่างนี้, ซึ่งนิโรธแห่งเวทนาอย่างนี้, ซึ่งนิโรธคามินีปฏิปทาแห่งเวทนาอย่างนี้ ; ในกาลนั้น อริยสาวกนั้นย่อมรู้ชัดซึ่งพรหมจรรย์อันเป็นเครื่องเจาะแหงกิเลสแล้ว เป็นที่ดับแห่งเวทนา (เวทนานิโรธ).

(๓) คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ก็สัญญาทั้งหลาย อันบุคคลพึงรู้แจ้ง เป็นอย่างไรเล่า ?

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ! สัญญาทั้งหลาย ๖ ประการเหล่านี้ ก็อรูปสัญญา สัททสัญญา คันธสัญญา รสสัญญา โผฏฐัพพสัญญา ธัมมสัญญา.

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ก็นิทานสัมภวะแห่งสัญญาทั้งหลาย เป็นอย่างไรเล่า ? คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ! นิทานสัมภวะแห่งสัญญาทั้งหลาย ก็คือ ผัสสะ.

ทุก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็เวมัตถกาแห่งสัญญาทั้งหลายเป็นอย่างไรเล่า? ทุก่อนภิกษุทั้งหลาย! สัญญาในอารมณ์คือรูปทั้งหลาย ก็อย่างหนึ่งๆ, สัญญาในอารมณ์คือเสียงทั้งหลาย ก็อย่างหนึ่งๆ, สัญญาในอารมณ์คือกลิ่นทั้งหลาย ก็อย่างหนึ่งๆ, สัญญาในอารมณ์คือรสทั้งหลาย ก็อย่างหนึ่งๆ, สัญญาในอารมณ์คือโผฏฐัพพะทั้งหลาย ก็อย่างหนึ่งๆ, สัญญาในอารมณ์คือธัมมารมณ์ทั้งหลาย ก็อย่างหนึ่งๆ; ทุก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้เรากล่าวว่า **เวมัตถกาแห่งสัญญา**ทั้งหลาย.

ทุก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็วิบากแห่งสัญญาทั้งหลาย เป็นอย่างไรเล่า? ทุก่อนภิกษุทั้งหลาย! เรากล่าวซึ่งสัญญาทั้งหลาย ว่าเป็นสิ่งที่ผลออกมาเป็นโวหารพูดอย่างหนึ่งๆ (โวหารพูดๆ) เพราะว่ามีบุคคลกระทำซึ่งสัญญาในสิ่งนั้นๆ ว่าอย่างไร เขาย่อมกล่าวออกมาอย่างนั้นๆ เช่นว่า เราเป็นผู้มีสัญญาอย่างนี้^๑ เป็นต้น. ทุก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้เรากล่าวว่า **วิบากแห่งสัญญา**ทั้งหลาย.

ทุก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็นิโรธแห่งสัญญา เป็นอย่างไรเล่า? ทุก่อนภิกษุทั้งหลาย! **ความดับแห่งสัญญา**นี้ เพราะความดับแห่งผัสสะ.

ทุก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็นิโรธคามินีปฏิปทาแห่งสัญญา เป็นอย่างไรเล่า? ทุก่อนภิกษุทั้งหลาย! อริยอัฐังก็กัมมวตฺถนํแล คือ**นิโรธคามินีปฏิปทาแห่งสัญญา**, ข้อนี้ได้แก่สิ่งเหล่านี้คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ.

๑. หวังเข้าใจว่า คำว่า "สัญญา" ในกรณียอย่างนี้ มิได้หมายถึงความจำส่วนๆ แต่หมายถึงความรู้ลึก จนมีความสำคัญว่านั่นเป็นอะไร หรืออย่างไรเป็นต้น.

ทุกท่านนิกะทั้งหลาย! ในกาลใดนอ อริยสาวกย่อมรู้จักสิ่งสัญญาทั้งหลาย อย่างนี้, ซึ่งเวมัตตคาแห่งสัญญาทั้งหลาย อย่างนี้, ซึ่งวิมภาแห่งสัญญาทั้งหลาย อย่างนี้, ซึ่งนิโรธแห่งสัญญา อย่างนี้, ซึ่งนิโรธคามินีปฏิปทาแห่งสัญญา อย่างนี้; ในกาลนั้น อริยสาวกนั้น ย่อมรู้จักซึ่งพรหมจรรย์อันเป็นเครื่องเจาะแทงกิเลสนี้ว่า เป็นที่ดับแห่งสัญญา (สัญญานิโรธ).

(๔) ... วลว ... (ข้อความตอนนี้อยู่ใน เป็นตอนที่กล่าวถึงอัสสะ จักเห็นสิ่งนั้นในวโลไวโนทัน เพราะไม่ใช้ตรัสไว้เกี่ยวกับผัสสะโดยตรง) ... วลว ...

(๕) ทุกท่านนิกะทั้งหลาย! ก็กรรมอันบุคคลพึงรู้แจ้ง เป็นอย่างไรเล่า? ทุกท่านนิกะทั้งหลาย! เรากล่าวซึ่งเจตนา ว่าเป็นกรรม เพราะว่าบุคคลมีเจตนาแล้ว ย่อมกระทำซึ่งกรรม ด้วยกาย ด้วยวาจา ด้วยใจ.

ทุกท่านนิกะทั้งหลาย! ก็นิทานสัมภาระแห่งกรรมทั้งหลาย เป็นอย่างไรเล่า? ทุกท่านนิกะทั้งหลาย! นิทานสัมภาระแห่งกรรมทั้งหลาย คือ ผัสสะ.

ทุกท่านนิกะทั้งหลาย! ก็เวมัตตคาแห่งกรรมทั้งหลาย เป็นอย่างไรเล่า? ทุกท่านนิกะทั้งหลาย! กรรมอันทำสัตว์ให้สววยเวทนาเป็นสัตว์นรก มีอยู่, กรรมอันทำสัตว์ให้สววยเวทนาเป็นกำเนิดไตรภวาน มีอยู่, กรรมอันทำสัตว์ให้สววยเวทนาเป็นเปรตวิสัย มีอยู่, กรรมอันทำสัตว์ให้สววยเวทนาในมนุษย์โลก มีอยู่, กรรมอันทำสัตว์ให้สววยเวทนาในเทวโลก มีอยู่; ทุกท่านนิกะทั้งหลาย! นี้เรากล่าวว่ เวมัตตคาแห่งกรรมทั้งหลาย.

ศุก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็วิบากแห่งกรรมทั้งหลาย เป็นอย่างไรเล่า? ศุก่อนภิกษุทั้งหลาย! เรากล่าวซึ่งวิบากแห่งกรรมว่ามีอยู่ ๓ อย่าง คือ วิบากในทิวฐธรรม (คือทันควัน) หรือว่า วิบากในอุปปัชชะ (คือในเวลาต่อมา) หรือว่า วิบากในอปรปริยายะ (คือในเวลาต่อมาอีก); ศุก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้เรากล่าวว่ **วิบากแห่งกรรมทั้งหลาย**.

ศุก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็นิโรธแห่งกรรม เป็นอย่างไรเล่า? ศุก่อนภิกษุทั้งหลาย! **ความดับแห่งกรรมทั้งหลายมี เพราะความดับแห่งผัสสะ**.^๑

ศุก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็นิโรธคามินีปฏิปทาแห่งกรรม เป็นอย่างไรเล่า? ศุก่อนภิกษุทั้งหลาย! อริยอัฐังคิกมรรคนั้นแล คือนิโรธคามินีปฏิปทาแห่งกรรม, ข้อนี้ได้แก่สิ่งเหล่านี้คือ สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาเสติ สัมมาสมาธิ.

ศุก่อนภิกษุทั้งหลาย! ในกาลใดแล อริยสาวกย่อมรู้ชัดซึ่งกรรม อย่างนี้, ซึ่งเวทิตตาแห่งกรรมทั้งหลาย อย่างนี้, ซึ่งวิบากแห่งกรรมทั้งหลาย อย่างนี้, ซึ่งนิโรธแห่งกรรม อย่างนี้, ซึ่งนิโรธคามินีปฏิปทาแห่งกรรม อย่างนี้; ในกาลนั้น อริยสาวกนั้น ย่อมรู้ชัดซึ่งพรหมจรรยัตถ์อันเป็นเครื่องเจาะแทงกิเลสว่า **เป็นที่ดับแห่งกรรม (กัมมณิโรธ)**.

๑. ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นใจความสำคัญที่สุด ในตอนนี้ ที่ตรัสว่า แดนเกิดแห่งกรรมคือผัสสะ แดนดับแห่งกรรม ก็คือผัสสะ ซึ่งแสดงว่า กรรมเกิดและดับ ในอภักทภาพนี้ อยู่อย่างซ้ำๆ ซากๆ; ดังนั้น วิบากแห่งกรรม จึงมีได้ ในอภักทภาพนี้ อย่างซ้ำๆ ซากๆ ไม่ว่าจะเป็นสันถวิฐฐธรรมหรืออุปปัชชะ หรืออปรปริยายะ ซึ่งมักจะเข้าใจกันไปว่า ธรรมชนิดหลังนั้น จะมีต่อภายหลังไปแล้วเท่านั้น, ความถูกต้องในเรื่องนี้ จะเป็นอย่างไร ขอจงพิจารณาตุถุเกิด.

(๖)... วา... (ข้อความตอนใต้ใต้ให้ เป็นตอนที่ยกตัวอย่าง จักเว้นเสีย ไม่นำมาใส่ไว้ในที่นี้ เพราะไม่ได้เกี่ยวข้องกับผัสสะโดยตรง) ... วา... .

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! นั่นแล คือธรรมปริยายอันชื่อว่านิพเพตปริยาย นั้น.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า สิ่งที่เราเรียกว่าผัสสะนั้น มีความสำคัญมากน้อยเพียงใด โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ก็ข้อความที่ผัสสะเป็นที่เกิดและดับแห่งกาม แห่งเวทนา แห่งสัญญา และแห่งการรรม. พวกเรายังมีกรรมรู้เรื่องผัสสะกันน้อยเกินไป จึงไม่สามารถจะปฏิบัติให้ประสบความสำเร็จในการเอารณะ. ในการควบคุมเวทนา, ในการละเสียซึ่งสัญญา และในการท้าวความสิ้นสุดแห่งกรรมทั้งหลาย. ผัสสะเป็นความสำคัญในกระแสแห่งปัจฉิมปาฐกถา ดังที่ทราบกันอยู่แล้ว เมื่อมีการกล่าวถึงผัสสะในที่ใด ก็พึงทราบเถิดว่า ย่อมมีกระแสแห่งปัจฉิมปาฐกถาซ่อนอยู่ครมวนในที่นั้น ไม่ว่า จะเรียกชื่อว่ากาม หรือเวทนา หรือสัญญา หรือกรรม อันเป็นนิพเพตกรรม ดังที่กล่าวแล้วในพระบาลี: ทั้งนั้น ควรจะถือว่า ผัสสะทั้งหลาย เป็นนิทานอันสมควรแก่ความของนิพเพตกรรม ที่บุคคลพึงรู้แจ้งแทงตลอด เพื่อความสิ้นสุดแห่งความทุกข์ในที่สุด.

ปัจฉิมปาฐกถาแห่งการกำจัดอุปสรรค

ขณะเจริญสติปัฏฐาน

คู่ก่อนอาณนที! ข้อนี้เป็นอย่างนั้น, ข้อนี้เป็นอย่างนั้น; คือภิกษุหรือภิกษุณีใดก็ตาม **มีจิตตั้งมั่นแล้วในสติปัฏฐาน ๔** อยู่ : ข้อนี้เป็นสิ่งที่ภิกษุหรือภิกษุณีนั้นพึงหวังไว้ว่า **จักรู้พร้อมซึ่งคุณพิเศษอันโอฬาร อันจากคุณพิเศษที่มีแล้วในด่อน.** ภิกษุหรือภิกษุณีมีจิตตั้งมั่นด้วยดีในสติปัฏฐาน ๔ อย่างไหนเล่า?

๑. อัมพปาลีวรรค มทวารว. ตี. ๑๘/๒๐๗/๗๑๖, ถวีสถาภะอาณนที ขี.เชกขวัน.

ดูก่อนอานนท์! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมเป็นผู้พิจารณาเห็นภายในกายอยู่เป็นประจำ มีความเพียรมากที่สุด มีความรู้สึกทั่วทั่วพร้อม มีสติ พึงกำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้. เมื่อเธอพิจารณาเห็นภายในกายอยู่, ความเร่าร้อน (ปริพาธ) ในกาย อันมีกายเป็นอารมณ์ เกิดขึ้นก็ดี หรือว่าความห่อหุ้มแห่งจิตเกิดขึ้นก็ดี หรือว่าจิตพุ่งไปในภายนอกก็ดี; ดูก่อนอานนท์! ภิกษุนั้น พึงตั้งจิตในนิมิตอย่างใดอย่างหนึ่งซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส.

เมื่อตั้งจิตในนิมิตเป็นทตั้งแห่งความเลื่อมใส, ปราโมทย์ย่อมเกิดขึ้น;
เมื่อมีปราโมทย์แล้ว ปีติ ย่อมเกิดขึ้น;
เมื่อมีปีติแล้ว ภาส ย่อมบังเกิด;
ผู้มีภาสบังเกิดแล้ว ย่อมรู้สึกเป็นสุข;
เมื่อรู้สึกเป็นสุข จิตย่อมคงมั่น.

ภิกษุนั้นย่อมพิจารณาอย่างนี้ว่า: “เราตั้งจิตไว้เพื่อประโยชน์แก่ธรรมโค
ประโยชน์นั้นสำเร็จแล้วแก่เรา. เขาละ, บัดนี้เราจะนำจิตเฉพาะต่ออารมณ์นั้น”. ภิกษุ
นั้นย่อมนำจิตเฉพาะต่ออารมณ์นั้นด้วย ไม่กระทำให้วิกัลป์ด้วย ไม่กระทำให้วิจรรด้วย.
เขานั้นย่อมรู้ตัวว่า “เราเป็นผู้ไม่มีวิตก ไม่มีวิจรร เป็นผู้มสฺส มีสุขในภายใน” ดังนี้.
(ในกรณีแห่งเวทนา – จิต -- และธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน ก็ทรงแสดงไว้โดยนัยเดียวกัน)

ดูก่อนอานนท์! ภาวนา ย่อมมีเพราะการตั้งจิตไว้ อย่างนี้ แล.

พนาสเหตุศรวรรณ : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า แม้ภาวณาก็ใช่อุปสรรค
แห่งการเจริญสติปัฏฐาน ซึ่งเป็นธรรมอันเอกอันสูงสุด ก็ยังต้องใช้วิธีการที่เรียกว่าปัจจุ-
สมภาทิท ดังที่ปรากฏอยู่ในพระบาลีนี้ ซึ่งมีใจความสำคัญว่า นิมิต्तอันเป็นทตั้งแห่งความ
เลื่อมใสนั้น สามารถกำจัดนิวรณ์หรืออุปสรรคของสมาธิได้, หรือเป็นภาวณีได้เห็นวิธีการ
ว่าจิตนิวัตโดยวิธีที่ละเอียด ลึกซึ้งเกินกว่าที่ทราบ หรือสอน ๆ กันอยู่.

ปัจฉิมสมุปบาท เพื่อสามัญญุตในปัจจุบัน
(๗ ประการ : อรหัตต์ ๒, อนาคามี ๕)^๑

ทุก่อนภิกษุทั้งหลาย! การได้เห็น... การได้ฟัง... การได้เข้าไปหา... การได้นั่งใกล้... การระลึกถึง... การบูชาตาม... (แต่ละอย่างๆ) ในภิกษุทั้งหลายผู้สมบูรณ์ด้วยศีล - สมาธิ - ปัญญา - วิมุตติ - วิมุตติญาณทัสสนะ - นั้น เรากล่าว (แต่ละอย่างๆ) ว่าเป็นธรรมมีอุปการะมาก.

ทุก่อนภิกษุทั้งหลาย! ข้อนี้เพราะเหตุว่า เมื่อผู้ใดฟังธรรมของภิกษุเช่นนั้นแล้ว เป็นผู้หลีกออกจากทั้งทางกายและทางจิตอยู่ ย่อมตามระลึกตริทริกซึ่งธรรมนั้น... ศักดิ์สิทธิ์ขององค์ของเธอนั้น ย่อมถึงซึ่งความเจริญบริบูรณ์;

ทุก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุผู้มีสติสัมโพชฌงค์เจริญบริบูรณ์อยู่เช่นนั้นแล้ว ย่อมเลื่อมใส ย่อมพิจารณา ถึงการใคร่ครวญ ซึ่งธรรมนั้นด้วยปัญญา... ธรรมวิชัยสัมโพชฌงค์ของเธอนั้น ย่อมถึงซึ่งความเจริญบริบูรณ์;

ทุก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อภิกษุมีธัมมวิชัยสัมโพชฌงค์เจริญบริบูรณ์อยู่เช่นนั้น (ก็เป็นอย่างนั้น) เธอเป็นผู้ปราศจากความเพียรแล้วย่อมอ่อน... วิริยสัมโพชฌงค์ของเธอนั้น ย่อมถึงซึ่งความเจริญบริบูรณ์;

ทุก่อนภิกษุทั้งหลาย! นิรามิสปีติ (ปีติซึ่งธรรมไม่อิงอาภิส) ย่อมเกิดแก่ภิกษุผู้มีความเพียรอันปรารภแล้วเช่นนั้น... ปีติสัมโพชฌงค์ของเธอนั้น ย่อมถึงซึ่งความเจริญบริบูรณ์;

๑. สัตตสูตร ปุณณพวรรณ มหาวาร. ส. ๑๙/๙๘ - ๑๐๖/๓๗๓ - ๓๘๖.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! กายกัมม จิตกัมม ของภิกษุผู้มีใจปรีดี ย่อมสงนารับ ...
บัสสัทธัมมโพชฌงค์ของเธอนั้น ย่อมถึงซึ่งความเจริญบริบูรณ์ ;

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! จิตของภิกษุผู้มีกายสงบและเป็นสุข, ย่อมตั้งมั่นเป็น
สมาธิ ... สมาริธัมมโพชฌงค์ของเธอนั้น ย่อมถึงซึ่งความเจริญบริบูรณ์ ;

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ภิกษุ (ผู้มีสมาธิธัมมโพชฌงค์) ย่อมเป็นผู้เพ่งซึ่งจิต
อันตั้งมั่นแล้วอย่างนั้น ... (เป็นอันว่า) อุเบกขาธัมมโพชฌงค์ของเธอนั้น ย่อมถึง
ซึ่งความเจริญบริบูรณ์.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เมื่อโพชฌงค์ทั้ง ๗ เป็นธรรมที่ภิกษุนั้นเจริญ ทำให้
มากแล้วอย่างนี้, ผลเป็นอานิสงส์ ๗ ประการ ย่อมเป็นสิ่งที่เธอหวังได้. ๗ ประการ
อย่างไรเล่า : ๗ ประการ คือ :-

- (๑) ย่อมบรรลอรหัตผลโดยพลัน ในภวิธรรม (ต้นควน) นับทีเดียว,
- (๒) ย่อมไม่เข่นแค้น ... ก็ย่อมบรรลอรหัตผล ในมรณกาล (เวลาที่กำลังจะตาย),
- (๓) ย่อมไม่เข่นแค้น ... ก็ย่อมเห็นอสังขารปรินิพพาน (อนาคามี) เพราะสิ้นโอรัมภาคิยสัญญา ๕,
- (๔) ย่อมไม่เข่นแค้น ... ก็ย่อมเป็นอุปปัจจยปรินิพพาน (อนาคามี) เพราะสิ้นโอรัมภาคิยสัญญา ๕,
- (๕) ย่อมไม่เข่นแค้น ... ก็ย่อมเป็นอุตฺตงขารปรินิพพาน (อนาคามี) เพราะสิ้นโอรัมภาคิยสัญญา ๕,
- (๖) ย่อมไม่เข่นแค้น ... ก็ย่อมเป็นอุตฺตงขารปรินิพพาน (อนาคามี) เพราะสิ้นโอรัมภาคิยสัญญา ๕,
- (๗) ย่อมไม่เข่นแค้น ... ก็ย่อมเป็นอุตฺตงขารปรินิพพาน (อนาคามี) เพราะสิ้นโอรัมภาคิยสัญญา ๕.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เมื่อโพชฌงค์ทั้ง ๗ เป็นธรรมที่ภิกษุนั้นเจริญ ทำให้
มากแล้วอย่างนี้, ผลเป็นอานิสงส์ ๗ ประการ ย่อมเป็นสิ่งที่เธอหวังได้ อย่างนี้ แล.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ขอให้ผู้ศึกษาสังเกตว่า ในกรณีที่เกี่ยวข้องกับอานิ-
สงส์ทั้ง ๗ ประการนี้ ไม่มีพระบาลีคำใดแสดงว่าเป็นเรื่องภาวตั้งจากการตายแล้ว (กายสข
ภพ ปรี มรณา) ดังที่เราพูดหรือสอนกันอยู่ทั่วไป โดยไม่ยอมให้มีการวิพากษ์วิจารณ์ ;
ดังนั้น ในที่นี้จึงให้ชื่อว่า "สามัญญผลในปัจจุบัน"

ปัจฉิมอุบาย เป็นสิ่งที่ต้องเห็นด้วยฉันทญาณปัฏฐา
แม้ยังเป็นเศษเป็นอน้อย

ครั้งหนึ่ง พระมุนีละ พระปัจจุระ พระนารทะ และพระอานนท์ อยู่ ณ โขสิตาราม ใกล้เมืองโกธัมปิ. ครั้งนั้น พระปัจจุระได้กล่าวกะพระมุนีละว่า :—

“ดูก่อนท่านมุนีละ ! ถ้าเว้นความเชื่อ (ตามที่ได้ฟังจากพระผู้มีพระภาคเจ้า) เสีย, เว้นความชอบใจ (ตามที่บุคคลบางคนกล่าว) เสีย, เว้นการฟังตามๆ กันมาเสีย, เว้นการครีตวิธไปตามอาการ (ของสิ่งแวดล้อมภายนอก) เสีย, เว้นการเห็นว่ามันเข้ากันได้กับทฤษฎีของตนเสีย; ญาณเป็นเครื่องรู้เฉพาะคนจริง ๆ จะมีแก่ท่านมุนีละว่า ‘เพราะมีชาติเป็นปัจจัย จึงมีชรามรณะ’ ดังนี้ ได้หรือ?”

“ดูก่อนท่านปัจจุระ ! แม้เว้นความเชื่อ (ตามที่ได้ฟังจากพระผู้มีพระภาคเจ้า) เสีย, เว้นความชอบใจ (ตามที่บุคคลบางคนกล่าว) เสีย, เว้นการฟังตามๆ กันมาเสีย, เว้นการครีตวิธไปตามอาการ (ของสิ่งแวดล้อมภายนอก) เสีย, เว้นการเห็นว่ามันเข้ากันได้กับทฤษฎีของตนเสีย; กระผมก็ย่อมรู้ย่อมเห็นซึ่งธรรมข้อนั้นได้ว่า ‘เพราะมีชาติเป็นปัจจัย จึงมีชรามรณะ’ ดังนี้”.

(พระปัจจุระได้ตามเป็นลำดับไปถึงข้อที่เกี่ยวกับชาติ เกี่ยวกับภพ เกี่ยวกับอุปาทาน เกี่ยวกับอณูตา เกี่ยวกับเวทนา เกี่ยวกับผัสสะ เกี่ยวกับสพพชณะ เกี่ยวกับนามรูป เกี่ยวกับวิญญาณ หักคำตามอย่างเดียวกัน พระมุนีละได้ตอบยืนยันด้วยคำตอบอย่างเดียวกัน จนถึงที่สุดท้าย :—)

“ดูก่อนท่านมุนีละ ! ถ้าเว้นความเชื่อ (ตามที่ได้ฟังจากพระผู้มีพระภาคเจ้า) เสีย, เว้นความชอบใจ (ตามที่บุคคลบางคนกล่าว) เสีย, เว้นการฟังตามๆ กันมาเสีย,

๑. สูตรที่ ๔ มหาวรรค อภิธมมสังยุตต์ นิทาน. ส. ๑๖/๑๔๐/๒๖๘.

เว้นการตรึกริโกไปตามอาการ (ของสิ่งแวดล้อมภายนอก) เสีย, เว้นการเห็นว่ามันเข้ากันได้ กับทฤษฎีของคนเสีย; ญาณเป็นเครื่องรู้เฉพาะตนจริงๆ จะมีแก่ท่านมุติละว่า 'เพราะมี อวิชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขารทั้งหลาย' ดังนี้ ได้หรือ ?

“ดูก่อนท่านปวิภูริ ! แม้เว้นความเชื่อ (ตามที่ได้ฟังจากพระผู้มีพระภาคเจ้า) เสีย, เว้นความชอบใจ (ตามที่บุคคลบางคนกล่าว) เสีย, เว้นการฟังตามๆ กันมาเสีย, เว้นการตรึกริโกไปตามอาการ (ของสิ่งแวดล้อมภายนอก) เสีย, เว้นการเห็นว่ามันเข้ากันได้กับทฤษฎีของคนเสีย; กระผมก็ย่อมรู้ย่อมเห็นซึ่งธรรมข้อนั้น ได้ว่า 'เพราะมีอวิชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขารทั้งหลาย' ดังนี้”

(พระปวิภูริได้นำพระมุติละออกไปถึงอาคารปัจจุสมุณฑลด้วยโรจฉาย เป็นลำดับๆ ไป จนกระทั่งข้อสุดท้าย :-)

“ดูก่อนท่านมุติละ ! ถ้าเว้นความเชื่อ (ตามที่ได้ฟังจากพระผู้มีพระภาคเจ้า) เสีย, เว้นความชอบใจ (ตามที่บุคคลบางคนกล่าว) เสีย, เว้นการฟังตามๆ กันมาเสีย, เว้นการตรึกริโกไปตามอาการ (ของสิ่งแวดล้อมภายนอก) เสีย, เว้นการเห็นว่ามันเข้ากันได้กับทฤษฎีของคนเสีย; ญาณเป็นเครื่องรู้เฉพาะตนจริงๆ จะมีแก่ท่านมุติละว่า 'เพราะ มีความคับแห่งอวิชา จึงมีความคับแห่งสังขาร' ดังนี้ ได้หรือ ?

“ดูก่อนท่านปวิภูริ ! แม้เว้นความเชื่อ (ตามที่ได้ฟังจากพระผู้มีพระภาคเจ้า) เสีย, เว้นความชอบใจ (ตามที่บุคคลบางคนกล่าว) เสีย, เว้นการฟังตามๆ กันมาเสีย, เว้นการตรึกริโกไปตามอาการ (ของสิ่งแวดล้อมภายนอก) เสีย, เว้นการเห็นว่ามันเข้ากันได้กับทฤษฎีของคนเสีย; กระผมก็ย่อมรู้ย่อมเห็น ซึ่งธรรมข้อนั้น ได้ว่า 'เพราะมีความคับแห่งอวิชา จึงมีความคับแห่งสังขาร' ดังนี้”

“ดูก่อนท่านมุติละ! ถ้าเว้นความเชื่อ (ตามที่ได้ฟังจากพระผู้มีพระภาคเจ้า) เสีย, เว้นความชอบใจ (ตามที่บุคคลบางคนกล่าว) เสีย, เว้นการฟังตาม ๆ กันมาเสีย, เว้นการครีตริกไปตามอาการ (ของสิ่งแวดล้อมภายนอก) เสีย, เว้นการเห็นว่ามันเข้ากันได้กับทฤษฎีของคนเสีย; ญาณเป็นเครื่องรู้เฉพาะคนจริง ๆ จะมีแก่ท่านมุติละว่า ‘การดับแห่งภพ คือนิพพาน’ ดังนี้ ได้หรือไม่?”

“ดูก่อนท่านปวิภูริละ! แม้เว้นความเชื่อ (ตามที่ได้ฟังจากพระผู้มีพระภาคเจ้า) เสีย, เว้นความชอบใจ (ตามที่บุคคลบางคนกล่าว) เสีย, เว้นการฟังตาม ๆ กันมาเสีย, เว้นการครีตริกไปตามอาการ (ของสิ่งแวดล้อมภายนอก) เสีย, เว้นการเห็นว่ามันเข้ากันได้กับทฤษฎีของคนเสีย, กระตมก็ย่อมรู้ย่อมเห็น ซึ่งธรรมข้อนั้นได้ว่า ‘การดับแห่งภพ คือนิพพาน’ ดังนี้”

“ดูก่อนท่านมุติละ! ถ้าอย่างนั้น ท่านเป็นพระอรหันตจิตฺตนาสพหรือ?”

เมื่อถูกถามอย่างนี้ พระมุติละได้นิ่งเสีย.

(ลำดับนั้น พระนารทะได้เสนอตัวเข้ามาให้พระปวิภูริถามปัญหาอย่างเดียวกันนั้นบ้าง เมื่อพระปวิภูริถาม พระนารทะก็ตอบอย่างเดียวกันว่าที่พระมุติละได้ตอบแล้ว ทั้งในส่วน สมุทยวาร และ นิโรธวาร จนกระทั่งถึงคำถามและคำตอบสุดท้าย :-)

“ดูก่อนท่านนารทะ! ถ้าเว้นความเชื่อ (ตามที่ได้ฟังจากพระผู้มีพระภาคเจ้า) เสีย, เว้นความชอบใจ (ตามที่บุคคลบางคนกล่าว) เสีย, เว้นการฟังตาม ๆ กันมาเสีย, เว้นการครีตริกไปตามอาการ (ของสิ่งแวดล้อมภายนอก) เสีย, เว้นการเห็นว่ามันเข้ากันได้กับทฤษฎีของคนเสีย, ญาณเป็นเครื่องรู้เฉพาะคนจริง ๆ จะมีแก่ท่านนารทะว่า ‘การดับแห่งภพ คือนิพพาน’ ดังนี้ ได้หรือไม่?”

“ดูก่อนท่านปวิภูระ! แม้เว้นความเชื่อ (ตามที่ได้ฟังจากพระผู้มีพระภาคเจ้า) เสีย, เว้นความชอบใจ (ตามที่บุคคลบางคนกล่าว) เสีย, เว้นการฟังตาม ๆ กันมาเสีย, เว้นการตรึงตรึงไปตามอาการ (ของสิ่งแวดล้อมภายนอก) เสีย, เว้นการเห็นว่ามันเข้ากันได้กับทฤษฎีของตนเสีย; กระผมก็ย่อมรู้ย่อมเห็น ซึ่งธรรมข้อนั้นได้ว่า ‘การดับแห่งภพ คือนิพพาน’ ดังนี้”.

“ดูก่อนท่านนารทะ! ถ้อยคำนั้น ท่านเป็นพระอรหันตชินาสพหรือ?”

“ดูก่อนท่าน! ธรรมที่ว่า ‘การดับแห่งภพ คือนิพพาน’ นั้น เป็นธรรมที่กระผมเห็นแล้วด้วยดี ด้วยญาณอันมีปัญญา^๑ จริง ๆ แต่กระผมก็หาเป็นพระอรหันตชินาสพไม่, ดูก่อนท่าน! เปรียบเหมือนบ่อน้ำ มีอยู่ริมหนทางอันคันธารที่บ่อนั้น เชือกก็ไม่มี ครุสำหรับคักน้ำก็ไม่มี, ลำดับนั้น มีบุรุษผู้มีความร้อนแสบเผาแล้ว ถูกความร้อนครอบงำแล้ว อ่อนเพลียอยู่ หิวระหายอยู่ มาถึงบ่อนั้นแล้ว; บุรุษนั้นมองลงไปใบบ่อนั้น เขามีความรู้สึกว่า น้ำในบ่อนั้นมีอยู่ แต่เขาไม่อาจจะทำให้น้ำนั้นถูกต้องกายเขาได้, ฉะนั้นใด; ดูก่อนท่าน! ข้อนี้อีกฉันนั้น : ธรรมที่ว่า ‘การดับแห่งภพ คือนิพพาน’ นั้น เป็นธรรมที่กระผมเห็นแล้วด้วยดี ด้วยญาณอันมีปัญญาจริง ๆ แต่กระผมก็หาเป็นพระอรหันตชินาสพไม่”.

ครั้นพระนารทะกล่าวอย่างนี้แล้ว พระอนนทได้ขึ้นไปกล่าวกะพระปวิภูระว่า “ดูก่อนท่านปวิภูระ! ท่านเป็นผู้มีกตเวทนี้อย่างนี้ ได้กล่าวอะไรแก่ท่านนารทะบ้าง?”.

พระปวิภูระได้ตอบว่า “ดูก่อนท่านอนนท! ผมซึ่งเป็นคหบดีก็ถามอย่างนั้นไม่ได้กล่าวเรื่องอะไร ๆ กะพระนารทะเลย นอกจากเรื่องทั้งคางหมัด และเรื่องที่เป็นกุศล”, ดังนี้ แล.

๑. ยถาภูตสัมมปัญญา คือ ปัญญาที่เห็นอย่างถูกต้องตามที่เป็นอย่างจริง โดยไม่ตั้งอคติยะหตุ ๕ ประการ ทั้งที่ได้กล่าวแล้วข้างต้น เช่น ความเชื่อตามคำของผู้อื่น, หรือความชอบใจคำที่ผู้อื่นกล่าว, ดังนี้ เป็นต้น.

หมายเหตุผู้รวบรวม : การที่นำเอาเรื่องราวของพระสวณมกล่าวกวไว้ในที่นี้ (ซึ่งส่วนแรกเป็นพุทธประวัติ) ก็เพื่อให้ผู้ที่ศึกษาได้เข้าใจความหมายของคำว่า “ยถาภูตสัมมปปัญญา” โดยชัดเจน จากถ้อยคำที่พระสวณกล่าวนั้นได้ตอบนั้น; เนื่องจากว่า ไม่มีที่ใดจะแสดงให้เห็นด้วยละของสิ่งที่เรียกว่า “ยถาภูตสัมมปปัญญา” ได้ดีกว่าข้อความในเรื่องนี้.

นัยการทำความเข้าใจในที่สังกัด ถึงต้องปรารภบัณฑิตว่า ตามวิธีการของปฏิจสนูปาบท^๑

พระอานนท์ ได้กราบทูลถามว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ทั้งข้าพระองค์ขอโรคาต ขอพระผู้มีพระภาค จะทรงแสดงธรรมแก่ข้าพระองค์โดยย่อ ซึ่งข้าพระองค์ได้ฟังแล้ว จะเป็นผู้หลุดออกทุกข์โดยเป็นผู้ไม่ประมาท มีความเพียรมากเลิศ มีตนลงไปแล้ว (ในธรรมปฏิบัติ) คฤเลศ พระเจ้าข้า!”. พระผู้มีพระภาค ได้ตรัสว่า:-

ดูก่อนอานนท์! เธอจะสำคัญความข้อนั้นว่าอย่างไร? รูปเที่ยงหรือไม่เที่ยง? (“ไม่เที่ยง พระเจ้าข้า”) ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุขเล่า? (“เป็นทุกข์ พระเจ้าข้า”) ก็สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ควรหรือหนอที่จะตามเห็นสิ่งนั้นว่า “นั่นของเรา; นั่นเป็นเรา; นั่นเป็นตัวตนของเรา”; ก็นั้น? (“ข้อนั้น ตามได้ พระเจ้าข้า”).

ดูก่อนอานนท์! เพราะเหตุนี้ ในเรื่องนี้ รูปร่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน อันมีอยู่ในภายในหรือภายนอกก็ตาม หยาบหรือละอียดก็ตาม เลวหรือประณีตก็ตาม รูปร่างทั้งหมดนั้นไม่ใช่ของเรา; นั่นไม่ใช่เรา; นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา; เธอพึงเห็นซึ่งข้อนั้น ด้วยญาณลัดลัมมปปัญญา (ความรู้ทั่วถึงถูกต้องตามเป็นจริง) อย่างนี้ ด้วยประการดังนี้.

๑. พุทธที่ ๑๑ ทิฏฐิวรรค ขันธมัยสูตร ขนธ. น. ๑๗/๒๖๘/๓๖๔, ตรัสแก่พระอานนท์ ที่เชตวัน.

(ไม่ว่าในแง่เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ก็มีการครัดตาม, ทุสคณ, และทราส ฯลฯ เกี่ยวกันทุกตัวด้วย กับในกรณีแห่งรูป ต่างกันแต่เพียงชื่อแห่งอิมัตตะสนันท์ เท่านั้น).

ลูก่อนนอนแน่! อริยสาวกผู้ได้สัจแล้ว เห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่าย แม้ในรูป แม้ในเวทนา แม้ในสัญญา แม้ในสังขารทั้งหลาย แม้ในวิญญาณ. เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนัด; เพราะความคลายกำหนัด จึงหลุดพ้น; เมื่อหลุดพ้นแล้ว ย่อมมีญาณเกิดขึ้นแก่อริยสาวกนั้นว่า “หลุดพ้นแล้ว” ดังนี้. อริยสาวกนั้น ย่อมรู้ชัดว่า “ชาติสิ้นแล้ว, พรหมจรรย์อันเราอยู่จบแล้ว, กิจที่ควรทำได้กระทำให้เสร็จแล้ว, กิจอื่นเพื่อทำความเป็นยังไม่มีอีก”, ดังนี้. แต่.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า “การเห็นชอบตามที่เป็นอย่างนี้” นั้นมิใช่มีความสำคัญเพียงในเรื่องราวอันเกี่ยวกับการพิจารณาเห็นปัจจุสมุปบาท แม้ในการทำความเพียรใดๆก็ตาม ย่อมปรารถนากฎสัมมปปีณญา คือการเห็นชอบตามที่เป็นอย่างนี้จริงตัวอันหนึ่งนั้น ดังที่ได้อธิบายให้เห็นเป็นตัวอย่างเรื่องหนึ่ง คือ เรื่องนี้. ผู้ศึกษาพึงเห็นความสำคัญของการเห็นชอบตามที่เป็นอย่างนี้ เกี่ยวกับอุปาทานันธ์ห้าอันนี้.

แม่สัพพัญญูในภายใน ก็เกิดขึ้นเพราะปรารภอันนี้^๑

ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่ออะไรมีอยู่หนอ เพราะเข้าไปยึดถือซึ่งอะไร เพราะเข้าไปเข้าไปสู่อะไร สุนและทุกข์ ในภายใน จึงเกิดขึ้น?

ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น การบทวิสวโจนว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ธรรมทั้งหลาย ของพวกข้าพระองค์ มีพระผู้มีพระภาคเป็นมูล มีพระผู้มีพระภาคเป็นผู้นำ มีพระผู้มีพระภาคเป็นที่พักพิง, ข้าแต่

๑. สูตรที่ ๑ ทฎฐีวรรค จันทรังสุตฺต เว.ร. ๕ ๑๘/๒๒๑/๓๕๖, จรัสสมภิกษุทั้งหลาย ที่เชควัน.

พระองค์ผู้มีเจตนา! เป็นการชกนแล้วหนอ เธอให้สรรพแห่งภวณินั้น จะแจ่มแจ้งกะพระผู้มีพระภาคเองเถิด
ภิกษุทั้งหลายได้ฟังจากพระผู้มีพระภาคแล้ว จิตตองจางไว้” ดังนี้. พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสเตือนให้
ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้นตั้งใจฟังด้วยดีแล้ว ได้ตรัสด้วยความกำกวมนี้ :-

**“ก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อรูปนั้นแล มีอยู่. เพราะเข้าไปยึดถือซึ่งรูป
เพราะปักใจเข้าไปสู่รูป, สุนละทุกข์ ในภายใน จึงเกิดขึ้น.**

ก่อนภิกษุทั้งหลาย! พวกเธอทั้งหลาย จะสำคัญความข้อนั้นว่าอย่างไร
รูปเที่ยงหรือไม่เที่ยง? (“ไม่เที่ยง พระเจ้าข้า”) ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือ
เป็นสุขเล่า? (“เป็นทุกข์ พระเจ้าข้า”) แม้สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวน
เป็นธรรมดา แต่ทำไมเข้าไปยึดถือซึ่งสิ่งนั้นแล้ว สุขและทุกข์ ในภายใน จึงเกิดขึ้น
ได้ใหม่? (“ข้อนั้น ห้ามได้ พระเจ้าข้า”).

(ในกรณีแห่งเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ก็มีารตรัส. พระดำตรัสและภิกษุทั้งหลายทูล
ตอบ ช่างเกี่ยวข้องกับทุกขอภิชร กับในกรณีแห่งรูป ต่างกันแต่เพียงชื่อแห่งขันธ์ แต่ละขันธ์ เท่านั้น.)

ก่อนภิกษุทั้งหลาย! อริยสาวกผู้ได้ตรัสแล้ว เห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่าย
แม้ในรูป แม้ในเวทนา แม้ในสัญญา แม้ในสังขารทั้งหลาย แม้ในวิญญาณ. เมื่อ
เบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนัด; เพราะความคลายกำหนัด จึงหลุดพ้น; เมื่อหลุดพ้นแล้ว
ย่อมมีญาณเกิดขึ้นแก่อริยสาวกว่า “หลุดพ้นแล้ว” ดังนี้. อริยสาวกนั้น ย่อมรู้ชัดว่า
“ชาติสิ้นแล้ว, พรหมจรรย์อันเราอยู่จบแล้ว, กิจที่ควรทำได้กระทำให้เสร็จแล้ว, กิจอื่น
เพื่อความเป็นอย่างนี้ มิได้มีอีก”, ดังนี้ แล.

**คัมภีร์ของปฏิจสมุปบาท
ละได้ด้วยการเห็นธรรมทั้งปวงว่าไม่ควรยึดมั่น^๑**

ภิกษุรูปหนึ่ง ได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคเจ้าทูลว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ธรรม
อย่างหนึ่ง มีอยู่หรือไม่หนอ ซึ่งเมื่อภิกษุละได้แล้ว อวิชชาย่อมละไป วิชชาย่อมเกิดขึ้น
พระเจ้าข้า?”

ลูก่อนภิกษุ! ธรรมอย่างหนึ่ง มีอยู่แล ... ฯลฯ...

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ธรรมอย่างหนึ่ง นั่นคืออะไรเล่าหนอ ... ฯลฯ...”

ลูก่อนภิกษุ! อวิชชานั้นแล เป็นธรรมอย่างหนึ่ง ซึ่งเมื่อภิกษุละได้แล้ว
อวิชชาย่อมละไป วิชชาจึงเกิดขึ้น.

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! เมื่อภิกษุรู้้อยู่อย่างไร เห็นอยู่อย่างไร อวิชชา
จึงจะละไป วิชชาจึงจะเกิดขึ้น พระเจ้าข้า?”

ลูก่อนภิกษุ! หลักธรรมอันภิกษุในกรณีนี้ได้ดับแล้ว ย่อมมีอยู่ว่า
“สิ่งทั้งหลายทั้งปวง อันใด ๆ ไม่ควรยึดมั่นถือมั่น (ว่าเป็นตัวเรา - ของ
เรา)” ดังนี้. ลูก่อนภิกษุ! ถ้าภิกษุได้ดับหลักธรรมข้อนี้เช่นนั้นว่า สิ่งทั้งหลาย
ทั้งปวง อันใด ๆ ไม่ควรยึดมั่นถือมั่นทั้งนี้แล้วไซ้, ภิกษุนั้นย่อมมีซึ่งธรรมทั้งปวง;

๑. สูตรที่ ๘ จิตานวรรค สทว. ส. ๑๘/๖๒/๔๖.

กรันรู้ซึ่งธรรมทั้งปวงแล้ว, ย่อมรอบรู้ซึ่งธรรมทั้งปวง ;

กรันรอบรู้ซึ่งธรรมทั้งปวงแล้ว, ภิกษุเห็นย่อมเห็นซึ่งนิมิตทั้งหลายของสิ่ง
ทั้งปวงโดยประการอื่น^๑ :

ย่อมเห็นซึ่งจักขุโดยประการอื่น ; ย่อมเห็นซึ่งรูปทั้งหลายโดยประการอื่น ;
ย่อมเห็นซึ่งจักขุวิญญาณ โดยประการอื่น ; ย่อมเห็นซึ่งจักขุสัมผัสโดยประการอื่น ;
ย่อมเห็นซึ่งเวหนอันเป็นสุขก็ตาม เป็นทุกข์ก็ตาม มิใช่ทุกข์มิใช่สุขก็ตาม ที่เกิดขึ้น
เพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัยโดยประการอื่น.

(ในกรณีแห่งโสกะกัถิ รานะกัถิ ชิวชากัถิ กายกัถิ มโนกัถิ และธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตต์
ด้วยโสกะ รานะ ชิวชา กาย และโม นันทุกัถิ พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสไว้ มีนัยอย่างเดียวกันกับ
ในกรณีแห่งการเห็นจักขุและทรงทั้งหมดยกสัมปยุตต์คือจักขุ).

คู่ก่อนภิกษุ : เมื่อภิกษุรู้้อย่างนี้ เห็นอยู่อย่างนี้แล อวิชชาจึงจะละไป
วิชาจึงจะเกิดขึ้น.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ที่ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า อวิชชาซึ่งเป็น
ต้นเหตุของปฏิจจสมุตฺตบาท จะละไปได้เพราะการเห็นแจ้งในธัมมที่ว่า ธรรมทั้งหลาย
ทั้งปวง อันมีอยู่ไม่เที่ยงอนันตัตถิอัน ซึ่งมีอยู่เป็นภพชาติว่า “สพฺพ ธมฺมา นวตฺ
อนินเวสยา” ซึ่งการดีว่าเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา.

๑. เมื่อบุคคลรู้แจ้งสิ่งทั้งปวง โดยถูกต้องแล้ว ย่อมเห็นสิ่งทั้งปวงโดยประการอื่น. จากที่เจาเคยเห็นเมื่อยัง
ไม่รู้แจ้ง: เช่นเมื่ออ่านเห็นว่าสังขารเป็นของเที่ยง บัดนี้ย่อมเห็นโดยความจริงเป็นของไม่เที่ยง เป็นอนัน
ตัตถิว่าเห็นโดยประการอื่น. ถ้าว่า นิมิต หมายถึงลักษณะหนึ่งๆ ของสิ่งต่างๆ ที่เป็นเครื่องสังเกต
หรือรู้ถึง. หรืออีกอย่าง หรือคำปัญจขันธ์.

**คัมภีร์แห่งปฏิจจสมปนาท
ละได้ด้วยเห็นอนิจจัง**

(ภิกษุองค์หนึ่ง ได้พูดถ้อยคำเกี่ยวกับคำถามในเรื่องนี้แล้วมา ถอนไปเว้นคำตอบ :-)

ก่อนนภิกขุ! เมื่อภิกษุรู้เห็นอนิจจัง ๑ โดยความเป็นของไม่เที่ยง,
อวิชาจึงจะละไป วิชาจึงจะเกิดขึ้น;

เมื่อภิกษุรู้เห็นอนิจจังรูปทั้งหลาย ... ฯลฯ;

เมื่อภิกษุรู้เห็นอนิจจังจักขุวิญญาณ ... ฯลฯ;

เมื่อภิกษุรู้เห็นอนิจจังจักขุสัมผัส ... ฯลฯ;

เมื่อภิกษุรู้เห็นอนิจจังเวทนาอันเป็นสุขก็ตาม เป็นทุกข์ก็ตาม มิใช่ทุกข์-
มิใช่สุขก็ตาม ที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย โดยความเป็นของไม่เที่ยง, อวิชา
จึงจะละไป วิชาจึงจะเกิดขึ้น.

(ในกรณีแห่งโสตระ ญาณะ อวิชา ภาส และมโน ทุกหมวด มีข้อความอย่างเดียวกัน).

ก่อนนภิกขุ! เมื่อภิกษุรู้ได้อย่างนี้ เห็นอย่างนี้ อวิชาจึงจะละไป
วิชาจึงจะเกิดขึ้น.

๑. สูตรที่ ๖ ศิลาจารึก รห. ต. ๑๘/๖๑/๔๔.

อาการแห่งอนิจจัง โดยละเอียด^๑

(เรื่องนี้ มีความประสงค์เพื่อขยายความของเรื่องที่แล้วมาไว้ชัดแจ้งยิ่งขึ้น)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! วิญญาณย่อมมีขึ้น เพราะอาศัยธรรม ๒ อย่าง. สองอย่างอะไรเล่า? สองอย่างคือ, ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยซึ่งจักขุทวิ
ซึ่งรูปทั้งหลายด้วย จักขุวิญญาณ จึงเกิดขึ้น.

จักขุเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง มีความแปรปรวน มีความเป็นไปโดยประการอื่น ;

รูปทั้งหลายเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง มีความแปรปรวน มีความเป็นไปโดยประการ
อื่น : ธรรมทั้งสอง (จักขุ + รูป) อย่างนี้แล เป็นสิ่งที่วันโทศด้วย อาพาธด้วย ไม่เที่ยง
มีความแปรปรวน มีความเป็นไปโดยประการอื่น ;

จักขุวิญญาณ เป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง มีความแปรปรวน มีความเป็นไปโดย
ประการอื่น.

เหตุอันใดก็ตาม บัณฑิตอันใดก็ตาม เพื่อความเกิดขึ้นแห่งจักขุวิญญาณ,
แม้เหตุอันนั้น แม้บัณฑิตนั้น ก็ล้วนเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง มีความแปรปรวน มีความ
เป็นไปโดยประการอื่น. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! จักขุวิญญาณเกิดขึ้นแล้วเพราะอาศัย
บัณฑิตที่ไม่เที่ยงทั้งนี้ จักขุวิญญาณจักเป็นของเที่ยงมาแต่ไหน.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ความประจวบพร้อม ความประชุมพร้อม ความมา
พร้อมกัน แห่งธรรมทั้งหลาย (จักขุ + รูป + จักขุวิญญาณ) ๓ อย่างเหล่านี้ อันใดแล ;
ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อันนี้เราเรียกว่าจักขุสัมผัส. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! แม้จักขุสัมผัส
ก็เป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง มีความแปรปรวน มีความเป็นไปโดยประการอื่น.

๑. สุตตที่ ๑๐ ฉินฺนวรรค สขฯ ส. ๑๘/๔๕/๑๒๔ - ๗.

เหตุอันใดก็ตาม บัณฑิตอันใดก็ตาม เพื่อความเกิดขึ้นแห่งจักขุสัมผัส, แม้เหตุอันนั้น แม้บัณฑิตนั้น ก็ล้วนเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง มีความแปรปรวน มีความเป็นไปโดยประการอื่น. **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! จักขุสัมผัสเกิดขึ้นแล้วเพราะอาศัย บัณฑิตที่ไม่เที่ยงทั้งนี้ จักขุสัมผัสจักเป็นของเที่ยงมาแต่ไหน.**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคลผู้สัมผัสกระทบแล้วย่อมรับรู้ (เวทนา), สัมผัสกระทบแล้วย่อมคิด (เจตสิก), สัมผัสกระทบแล้วย่อมจำได้หมายรู้ (สัญญา) แม้ธรรมทั้งหลาย (เวทนา, เจตนา, สัญญา) อย่างนี้เหล่านั้น ก็ล้วนเป็นสิ่งที่หวั่นไหวด้วย อาพาธด้วย ไม่เที่ยง มีความแปรปรวน มีความเป็นไปโดยประการอื่น.

(ในกรณีแห่งโสทวิญาณกัฏฐี, ฉานวิญาณกัฏฐี, ชิวหาวิญาณกัฏฐี, กายวิญาณกัฏฐี, ก็มีนัยอย่างเดียวกัน).

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยซึ่งมโนด้วย ซึ่งธัมมารมณ์ทั้งหลายด้วย มโนวิญาณจึงเกิดขึ้น.

มโนเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง มีความแปรปรวน มีความเป็นไปโดยประการอื่น;

ธัมมารมณ์ทั้งหลายเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง มีความแปรปรวน มีความเป็นไปโดยประการอื่น : ธรรมทั้งสอง (มโน + ธัมมารมณ์) อย่างนี้แล เป็นสิ่งที่หวั่นไหวด้วย อาพาธด้วย ไม่เที่ยง มีความแปรปรวน มีความเป็นไปโดยประการอื่น;

มโนวิญาณเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง มีความแปรปรวน มีความเป็นไปโดยประการอื่น.

๑. เวทนา คือความรู้สึก เป็นผลของ เวทนา, เจตนา คือความคิด เป็นผลของ เจตนา, สัญญา คือความจำได้หมายรู้ เป็นผลของ สัญชาตญาณ.

เหตุอันใดก็ตาม บัณฑิตอันใดก็ตาม เพื่อความเกิดขึ้นแห่งมโนวิญญาณ แม้เหตุอันนั้น แม้บัณฑิตนั้น ก็ล้วนเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง มีความแปรปรวน มีความเป็นไปโดยประการอื่น. ตุก่อนนิกษุทั้งหลาย! มโนวิญญาณเกิดขึ้นแล้วเพราะอาศัย บัณฑิตที่ไม่เที่ยงทั้งนี้ มโนวิญญาณจักเป็นของเที่ยงมาแต่ไหน.

ตุก่อนนิกษุทั้งหลาย! ความประจวบพร้อม ความประชุมพร้อม ความมาพร้อมกัน แห่งธรรมทั้งหลาย (มโน + ธัมมารมณ + มโนวิญญาณ) ๓ อย่างเหล่านี้ อันใดแล; ตุก่อนนิกษุทั้งหลาย! อันนี้เราเรียกว่า มโนสัมผัส. ตุก่อนนิกษุทั้งหลาย! แม้มโนสัมผัสก็เป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง มีความแปรปรวน มีความเป็นไปโดยประการอื่น.

เหตุอันใดก็ตาม บัณฑิตอันใดก็ตาม เพื่อความเกิดขึ้นแห่งมโนสัมผัส, แม้เหตุอันนั้น แม้บัณฑิตนั้น ก็ล้วนเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง มีความแปรปรวน มีความเป็นไปโดยประการอื่น. ตุก่อนนิกษุทั้งหลาย! มโนสัมผัสเกิดขึ้นแล้วเพราะอาศัยบัณฑิตที่ไม่เที่ยงทั้งนี้ มโนสัมผัสจักเป็นของเที่ยงมาแต่ไหน.

ตุก่อนนิกษุทั้งหลาย! บุคคลผู้ที่มีผัสสะกระทบแล้วย่อมรู้สึก (เวทติ), มีผัสสะกระทบแล้วย่อมคิด (เจตติ), มีผัสสะกระทบแล้วย่อมจำไว้ให้หมายรู้ (สงขรานาคิ), แม้ธรรมทั้งหลาย (เวทนา, เจตนา, สัญญา) อย่างนี้เหล่านี้ ก็ล้วนเป็นสิ่งที่หวนไหวด้วย อาพาธด้วย ไม่เที่ยงมีความแปรปรวน มีความเป็นไปโดยประการอื่น.

เลตถ์ฉบับในการปิดกันทางเกิดแห่งปฏิจสุมปนาท^๑

ตุก่อนนิกษุทั้งหลาย! นิกษุพึงพิจารณาไกรถรวณ โดยประการที่เมื่อพิจารณาไกรถรวณอยู่แล้ว วิญญาณ (จิต) ของเธอเห็น อันไม่พึงไป ไม่ชานไปในภายนอกด้วย,

๑. อุทเทสวักคสุตฺต อุปปริ. ม. ๑๔ / ๔๑๖, ๔๑๘ / ๖๓๙, ๖๔๓. ทวีตณณิกษุทั้งหลาย ที่เขากวั้น.

ก่อนรับสั่งแล้ว พระผู้มีพระภาคได้เสด็จเข้าสู่ที่ประทับเสวย. ภิกษุเหล่านั้นไม่เข้าใจใน
 เนื้อความแห่งพระพุทธวจนะนี้โดยพิสดาร จึงพากันไปหาพระภควินิจจาณะ ได้รับคำอธิบายจากพระมหา
 ภิชาเน โภกพิสดารดังต่อไปนี้ :-

๑. เกิดลัทธิในการปกครองทางเกิดแห่งปฏิเสธหมูปากในทันที ก็คือคำกล่าวประโยคที่ว่า “พึงโกรธความโดยปรารถนาที่เมื่อสัตว์รวมอยู่ จิตไม่อาจพ้นจากไปภายนอก, และไม่ใช่อยู่ในภายใน, และไม่ใช่อยู่เพราะความดีนั้นใด ๆ”. โสวาทิธิฐานจิตตามคำอธิบายโดยพิสดารของพระมหาจุฬาลงกรณ วรญาณ; และเพราะเป็นคำอธิบายที่พระองค์ทรงรับรอง ว่าแม้พระองค์ก็ทรงอธิบายเอง ถึงทรงอธิบายอย่างเปิดเผย; จึงนำพระภาษิตนี้มาจัดทำด้วยคำภาษาพระโอษฐ์ เพื่อความแจ่มแจ้งและสะดวกแก่ผู้ศึกษา.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! ก็คำที่กล่าวว่า “วิญญานอันพุ่งไป ข่านไป ในภายนอก” ดังนั้น มีเนื้อความโดยพิสดารอย่างไรเล่า? ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! ในกรณีดังกล่าวนี้ วิญญาน (จิต) ของภิกษุผู้เห็นรูปด้วยตาแล้ว เป็นวิญญานที่แล่นไปตามนิมิตแห่งรูป, เป็นวิญญานที่ยังลงในอัสสาทะ (รสอร่อย) ของนิมิตแห่งรูป, ผูกพันอยู่ในอัสสาทะของนิมิตแห่งรูป, ประกอบพร้อมแล้วด้วยความผูกพันในอัสสาทะของนิมิตแห่งรูป : นี้แหละคือข้อความที่กล่าวโดยย่อว่า “วิญญานอันพุ่งไป ข่านไป ในภายนอก” ดังนี้. (ในกรณีแห่งการได้ยินเสียงด้วยหู, การรู้สึกด้วยจมูก, การสัมผัสด้วยลิ้น, การสัมผัสทางผิวหนังด้วยกาย, และการรู้แจ้งธรรมด้วยใจ, ก็มีข้อความเหมือนกับข้อความที่กล่าวในกรณีแห่งการเห็นรูปด้วยตา ข้างบนนี้ทุกตัวอักษร ต่างกันแต่ชื่อของธาตุคนั้นๆ เท่านั้น.) ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! คำที่กล่าวว่า “วิญญานอันพุ่งไป ข่านไป ในภายนอก” ดังนั้น; มีเนื้อความโดยพิสดาร อย่างนี้แล.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! ก็คำอันพระผู้มีพระภาคตรัสแล้วว่า “วิญญานอันไม่พุ่งไป ไม่ข่านไป ในภายนอก” ดังนั้น มีเนื้อความโดยพิสดารอย่างไรเล่า? ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! วิญญาน (จิต) ของภิกษุผู้เห็นรูปด้วยตาแล้ว ไม่เป็นวิญญานที่แล่นไปตามนิมิตแห่งรูป, ไม่เป็นวิญญานที่ยังลงในอัสสาทะ (รสอร่อย) ของนิมิตแห่งรูป, ไม่ผูกพันอยู่ในอัสสาทะของนิมิตแห่งรูป, ไม่ประกอบพร้อมแล้วด้วยความผูกพันในอัสสาทะของนิมิตแห่งรูป : นี้แหละคือข้อความอันพระผู้มีพระภาคตรัสแล้วโดยย่อว่า “วิญญานอันไม่พุ่งไป ไม่ข่านไป ในภายนอก” ดังนี้. (ในกรณีแห่งการได้ยินเสียงด้วยหู, การรู้สึกด้วยจมูก, การสัมผัสด้วยลิ้น, การสัมผัสทางผิวหนังด้วยกาย, และการรู้แจ้งธรรมด้วยใจ, ก็มีข้อความเหมือนกับข้อความที่กล่าวในกรณีแห่งการเห็นรูปด้วยตา ข้างบนนี้ทุกตัวอักษร ต่างกันแต่ชื่อของธาตุคนั้นๆ เท่านั้น.) ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! คำอันพระผู้มีพระภาคตรัสแล้วว่า “วิญญานอันไม่พุ่งไป ไม่ข่านไป ในภายนอก” ดังนั้น; มีเนื้อความโดยพิสดารอย่างนี้แล.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! ก็คำที่กล่าวว่า “จิต ตั้งสยบอยู่ในภายใน”^{๕๕} ดังนั้น มีเนกธรรมโดยพิสดารอย่างไรเล่า? ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! ในกรณี^{๕๖} ที่กล่าวนี้ ภิกษุ, เพราะสังตจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลาย จึงบรรลุนานที่ ๑ อันมีวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุข อันเกิดแต่วิเวก แล้วแลอยู่. วิญญาณ (จิต) ของภิกษุนั้น เป็นวิญญาณที่แล่นไปตามปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก, เป็นวิญญาณที่ยัง^{๕๗} ลงในอัสสาทะของปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก, ผูกพันอยู่ในอัสสาทะของปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก, เป็นวิญญาณที่ประกอบพร้อมแล้วด้วยความผูกพันในอัสสาทะของปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก; นั่นแหละ คือข้อความที่กล่าวโดยย่อว่า “จิต ตั้งสยบอยู่ในภายใน” ดังนี้.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุ, เพราะความที่^{๕๘} วิตกและวิจารณ์สงบระงับลง; จึงบรรลุนานที่ ๒ อันเป็นเครื่องครองใจแห่งใจในภายใน, ทำให้สมาธิอันเป็นธรรมอันเอกัคคิมีขึ้น, ไม่มีวิตกวิจารณ์, มีแต่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ แล้วแลอยู่. วิญญาณ ของภิกษุนั้น เป็นวิญญาณที่แล่นไปตามปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ, เป็นวิญญาณที่ยัง^{๕๙} ลงในอัสสาทะของปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ, ผูกพันอยู่ในอัสสาทะของปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ, เป็นวิญญาณที่ประกอบพร้อมแล้วด้วยความผูกพันในอัสสาทะ ของปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ; นั่นแหละ คือข้อความที่กล่าวโดยย่อว่า “จิต ตั้งสยบอยู่ในภายใน” ดังนี้.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุ, เพราะความจาง^{๖๐} คลายไปแห่งปีติ, ย่อมเป็นผู้อยู่อุเบกขา, มีสติและสัมปชัญญะ, และย่อมเสวยความสุขด้วยนามกาย ชนิดที่พระอริยเจ้าทั้งหลาย ย่อมกล่าวสรรเสริญผู้นั้นว่า “เป็นผู้อยู่อุเบกขา มีสติอยู่เป็นปกติสุข” ดังนี้; จึงบรรลุนานที่ ๓ แล้วแลอยู่.

วิญญาณของภิกษุ นั้น เป็นวิญญาณที่แล่นไปตามอุเบกขา, เป็นวิญญาณที่ยังลงใน
อัสสาทะของสุขอันเกิดแต่อุเบกขา, ผูกพันอยู่ในอัสสาทะของสุขอันเกิดแต่อุเบกขา,
เป็นวิญญาณที่ประกอบพร้อมแล้วด้วยความผูกพันในอัสสาทะของสุขอันเกิดแต่
อุเบกขา; นี่แหละคือข้อความที่กล่าวโดยย่อว่า “จิต ตั้งสยบอยู่ในภายใน” ดังนี้.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุ, เพราะละสุขและ
ทุกข์เสียได้ เพราะความดับไปแห่งโสมนัสและโทมนัสในกาลก่อน, จึงบรรลุฌาน
ที่ ๔ อันไม่มีทุกข์และสุข, มีแต่ความที่สติเป็นธรรมชาติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา
แล้วและอยู่. วิญญาณของภิกษุ นั้น เป็นวิญญาณที่แล่นไปตามอทุกขมสุข, เป็น
วิญญาณที่ยังลงในอัสสาทะของอทุกขมสุข, ผูกพันอยู่ในอัสสาทะของอทุกขมสุข,
เป็นวิญญาณที่ประกอบพร้อมแล้วด้วยความผูกพันในอัสสาทะของอทุกขมสุข;
นี่แหละ คือข้อความที่กล่าวโดยย่อว่า “จิตตั้งสยบอยู่ในภายใน” ดังนี้.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! คำที่กล่าวว่า “จิต ตั้งสยบอยู่ในภายใน”
ดังนี้นั้น มีเนื้อความโดยพิสดาร อย่างนี้แล.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! ก็คำอันพระผู้มีพระภาคตรัสแล้วว่า “จิต
อันไม่ตั้งสยบอยู่ในภายใน” ดังนี้นั้น มีเนื้อความโดยพิสดารอย่างไรเล่า? ดูก่อน
ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! ในกรณีที่กำลังว่านี้ ภิกษุ, เพราะสังัดจากกามและอกุศลธรรม
ทั้งหลาย, จึงบรรลุฌานที่ ๑ อันมีวิตกวิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก แล้วและ
อยู่. วิญญาณ (จิต) ของภิกษุ นั้น ไม่เป็นวิญญาณที่แล่นไปตามปีติและสุขอันเกิด
แต่วิเวก, ไม่เป็นวิญญาณที่ยังลงในอัสสาทะของปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก, ไม่
ผูกพันอยู่ในอัสสาทะของปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก, ไม่เป็นวิญญาณที่ประกอบ

พร้อมแล้วด้วยผลผูกพันในอัสสาทะของบิณฑและสุขอันเกิดแต่วิเวก; นั่นแหละ คือ ข้อความอันพระผู้มีพระภาคตรัสแล้ว โดยย่อว่า “จิต อันไม่ตั้งสยบอยู่ในภายใน” ดังนี้.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุ, เพราะความที่วิตก และพิจารณาถึงพระรัตนตรัย, จึงบรรลุญาณที่ ๒ อันเป็นเครื่องพองใสแห่งใจในภายใน, ทำให้สมาธิเป็นธรรมอันเอกคุณขึ้น, ไม่มีวิตกพิจารณา, มีแต่บิณฑและสุขอันเกิดแต่สมาธิ แล้วแลอยู่. ญาณของภิกษุนั้น ไม่เป็นญาณที่แล่นไปตามบิณฑและสุขอันเกิดแต่สมาธิ, ไม่เป็นญาณที่หยั่งลงในอัสสาทะของบิณฑและสุขอันเกิดแต่สมาธิ, ไม่ผูกพันอยู่ในอัสสาทะของบิณฑและสุขอันเกิดแต่สมาธิ, ไม่เป็นญาณที่ประกอบพร้อมแล้วด้วยผลผูกพันในอัสสาทะของบิณฑและสุขอันเกิดแต่สมาธิ; นั่นแหละ คือ ข้อความอันพระผู้มีพระภาคตรัสแล้ว โดยย่อว่า “จิต อันไม่ตั้งสยบอยู่ในภายใน” ดังนี้.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุ, เพราะความจางคลายไปแห่งบิณฑ, ย่อมเป็นผู้มีอยู่เบกขา, มีสติและสัมปชัญญะ, และย่อมเสวยความสุขด้วยนามกาย ชนิดที่พระอริยเจ้าทั้งหลาย ย่อมกล่าวสรรเสริญผู้หนึ่งว่า “เป็นผู้มีอยู่เบกขา มีสติอยู่เป็นปกติสุข” ดังนี้; จึงบรรลุญาณที่ ๓ แล้วแลอยู่. ญาณของภิกษุนั้น ไม่เป็นญาณที่แล่นไปตามอเบกขา, ไม่เป็นญาณที่หยั่งลงในอัสสาทะของสุขอันเกิดแต่เบกขา, ไม่ผูกพันอยู่ในอัสสาทะของสุขอันเกิดแต่เบกขา, ไม่เป็นญาณที่ประกอบพร้อมแล้วด้วยผลผูกพันในสุขอันเกิดแต่เบกขา; นั่นแหละ คือ ข้อความอันพระผู้มีพระภาคตรัสแล้ว โดยย่อว่า “จิต อันไม่ตั้งสยบอยู่ในภายใน” ดังนี้.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุ, เพราะละสุขและทุกข์เสียได้ เพราะความดับไปแห่งโสมนัสและโทมนัสในกาลก่อน; จึงบรรลุฌานที่ ๔ อันไม่มีทุกข์และสุข, มีแต่ความที่สถิตเป็นธรรมชาติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขาแล้วแลอยู่. ญาณของภิกษุนั้น ไม่เป็นญาณที่เล่นไปตามอหุทกขมสุข, ไม่เป็นญาณที่ยังลงในอัสสาทะของอหุทกขมสุข, ไม่ผูกพันอยู่ในอัสสาทะของอหุทกขมสุข, ไม่เป็นญาณที่ประกอบพร้อมแล้วด้วยความผูกพันในอหุทกขมสุข; นั่นแหละ คือข้อความอันพระผู้มีพระภาคตรัสแล้ว โดยย่อว่า “จิต อันไม่ตั้งสยบอยู่ในภายใน” ดังนี้.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! คำอันพระผู้มีพระภาคตรัสแล้วว่า “จิต อันไม่ตั้งสยบอยู่ในภายใน” ดังนี้นั้น มีเนื้อความโดยพิสดาร อย่างนี้แล.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! ก็ความสะอึก ข่มขี้ เพราะเหตุนี้ความฉันทนถือนั้น เป็นอย่างไรเล่า? ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! ในกรณีที่กำลังว่า ปุณฺณผู้ไม่มีการสตัป ไม่เห็นพระอริยเจ้าทั้งหลาย ไม่ฉลาดในธรรมของพระอริยเจ้า ไม่ได้รับการแนะนำในธรรมของพระอริยเจ้า, ไม่เห็นสัปบุรุษทั้งหลาย ไม่ฉลาดในธรรมของสัปบุรุษ ไม่ได้รับการแนะนำ ในธรรมของสัปบุรุษ:—

(๑) เขาข่มตามเห็นซึ่งรูป โคลงความเป็นคนบ้าง, ข่มตามเห็นซึ่งตนว่ามีรูปบ้าง, ข่มตามเห็นซึ่งรูปในตนบ้าง; ข่มตามเห็นซึ่งตนในรูปบ้าง; ครั้นรูปนั้นแปรปรวนไป เป็นความมีโดยประการอื่น แก่เขา : ญาณของเขาย่อมเป็นญาณที่เปลี่ยนแปลงไป ตามความแปรปรวนของรูป เพราะความแปรปรวนของรูปได้มีโดยประการอื่น. ความสะอึกอันเกิดจากความเปลี่ยนแปลงไปตามความแปรปรวนของรูป ข่มครอบงำจิตของเขาตั้งอยู่ เพราะความเกิดขึ้นแห่งธรรม

ว่าด้วยปฏิจาง ในรูปของการปฏิบัติ

๓๐๑

(เป็นเครื่องทำความสะอึก). เพราะความยึดมั่นแห่งจิต เขาย่อมเป็นผู้มีความ
หวาดเลี้ยว มีความคับแค้น มีความพะว้าพะวง และสะอึกอยู่ เพราะความยึดมั่น.

(๒) เขาย่อมตามเห็นซึ่งเวทนา โดยความเป็นตนบ้าง, ย่อมตามเห็น
ซึ่งตนว่ามีเวทนาบ้าง, ย่อมตามเห็นซึ่งเวทนาในตนบ้าง, ย่อมตามเห็นซึ่งตนใน
เวทนาบ้าง; ครั้นเวทนานั้นแปรปรวนไป เป็นความมีโดยประการอื่น แก่เขา : วิตถาร
ของเขา ย่อมเป็นวิตถารที่เปลี่ยนแปลงไปตามความแปรปรวนของเวทนา เพราะ
ความแปรปรวนของเวทนาได้มีโดยประการอื่น. ความสะอึกอันเกิดจากความ
เปลี่ยนแปลงไปตามความแปรปรวนของเวทนา ย่อมครอบงำจิตของเขาตั้งอยู่
เพราะความเกิดขึ้นแห่งธรรม (เป็นเครื่องทำความสะอึก). เพราะความยึดมั่นแห่งจิต
เขาย่อมเป็นผู้มีความหวาดเลี้ยว มีความคับแค้น มีความพะว้าพะวงและสะอึกอยู่
เพราะความยึดมั่น.

(๓) เขาย่อมตามเห็นซึ่งสัญญา โดยความเป็นตนบ้าง, ย่อมตามเห็นซึ่ง
ตนว่ามีสัญญานบ้าง, ย่อมตามเห็นซึ่งสัญญาในตนบ้าง, ย่อมตามเห็นซึ่งตนในสัญญา
บ้าง; ครั้นสัญญานั้นแปรปรวนไป เป็นความมีโดยประการอื่น แก่เขา : วิตถาร
ของเขา ย่อมเป็นวิตถารที่เปลี่ยนแปลงไปตามความแปรปรวนของสัญญา เพราะ
ความแปรปรวนของสัญญาได้มีโดยประการอื่น. ความสะอึกอันเกิดจากความ
เปลี่ยนแปลงไปตามความแปรปรวนของสัญญา ย่อมครอบงำจิตของเขาตั้งอยู่ เพราะความ
เกิดขึ้นแห่งธรรม (เป็นเครื่องทำความสะอึก). เพราะความยึดมั่นแห่งจิต เขาย่อม
เป็นผู้มีความหวาดเลี้ยว มีความคับแค้น มีความพะว้าพะวงและสะอึกอยู่ เพราะ
ความยึดมั่น.

(๔) เขาอ้อมตามเห็นซึ่งสังขารทั้งหลาย โคธความเป็นคนบ้าง, ย่อมตามเห็นซึ่งตนว่ามีสังขารบ้าง, ย่อมตามเห็นซึ่งสังขารทั้งหลายในตนบ้าง, ย่อมตามเห็นซึ่งตนในสังขารทั้งหลายบ้าง; ครั้นสังขารทั้งหลายเหล่านั้น แปรปรวนไป เป็นความมีโดยประการอื่น แก่เขา : วิญญาณของเขา ย่อมเป็นวิญญาณที่เปลี่ยนแปลงไปตามความแปรปรวนของสังขารทั้งหลาย เพราะความแปรปรวนของสังขารทั้งหลายได้มีโดยประการอื่น. ความสะตุงอันเกิดจากความเปลี่ยนแปลงไปตามความแปรปรวนของสังขารทั้งหลาย ย่อมครอบงำจิตของเขาตั้งอยู่ เพราะความเกิดขึ้นแห่งธรรม (เป็นเครื่องทำความสะตุง). เพราะความฉกฉุนแห่งจิต เขาอ้อมเป็นผูมีความหวาคเดียว มีความคับแค้น มีความพะว้าพะวง และสะตุงอยู่ เพราะความยึดมั่น.

(๕) เขาอ้อมตามเห็นซึ่งวิญญาณ โคธความเป็นคนบ้าง, ย่อมตามเห็นซึ่งตนว่ามีวิญญาณบ้าง, ย่อมตามเห็นซึ่งวิญญาณในตนบ้าง, ย่อมตามเห็นซึ่งตนในวิญญาณบ้าง; ครั้นวิญญาณนั้นแปรปรวนไป เป็นความมีโดยประการอื่น แก่เขา : วิญญาณของเขา ย่อมเป็นวิญญาณที่เปลี่ยนแปลงไปตามความแปรปรวนของวิญญาณ เพราะความแปรปรวนของวิญญาณได้มีโดยประการอื่น. ความสะตุงอันเกิดจากความเปลี่ยนแปลงไปตามความแปรปรวนของวิญญาณ ย่อมครอบงำจิตของเขาตั้งอยู่ เพราะความเกิดขึ้นแห่งธรรม (เป็นเครื่องทำความสะตุง). เพราะความฉกฉุนแห่งจิต เขาอ้อมเป็นผูมีความหวาคเดียว มีความคับแค้น มีความพะว้าพะวงและสะตุงอยู่ เพราะความยึดมั่น.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! อย่างนี้แล คือความสะตุงย่อมมี เพราะเหตุที่มีความยึดมั่นถือมั่น.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! ก็ความไม่สะกึ่ง ย่อมมี เพราะเหตุไร
ความอึดมั่นถาวร เป็นอย่างไรเล่า? ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! ในกรณีทีกล่าวน
อริยสาวกผู้มีการสดับ, ได้เห็นพระอริยเจ้าทั้งหลาย, เป็นผู้ฉลาดในธรรมของ
พระอริยเจ้า, เป็นผู้ได้รับการแนะนำในธรรมของพระอริยเจ้า; ได้เห็นสัปบุรุษ
ทั้งหลาย, เป็นผู้ฉลาดในธรรมของสัปบุรุษ, เป็นผู้ได้รับการแนะนำในธรรมของ
สัปบุรุษ :-

(๑) ท่านย่อมไม่ตามเห็นซึ่งรูป โดยความเป็นคนบ้าง, ย่อมไม่ตาม
เห็นซึ่งตนว่ามีรูปบ้าง, ย่อมไม่ตามเห็นซึ่งรูปในตนบ้าง, ย่อมไม่ตามเห็นซึ่งตน
ในรูปบ้าง; ครั้นรูปนั้น แปรปรวนไป เป็นความมีโดยประการอื่น แก่ท่าน :
แต่วิญญูณของท่าน ย่อมไม่เป็นวิญญูณที่เปลี่ยนแปลงไปตามความแปรปรวน
ของรูป เพราะความแปรปรวนของรูปได้มีโดยประการอื่น. ความสะกึ่งอันเกิด
จากความเปลี่ยนแปลงไปตามความแปรปรวนของรูป เพราะความเกิดขึ้นแห่งธรรม
(เป็นเครื่องทำความสะกึ่ง) ย่อมไม่ครอบงำจิตของท่านตั้งอยู่. เพราะความไม่
อึดมั่นแห่งจิต ท่านย่อมไม่เป็นผู้มีความหวาดเสียว ไม่มีความคับแค้น ไม่มีความ
พะวักพะวง และไม่สะกึ่งอยู่ เพราะความไม่ยึดมั่น.

(๒) ท่านย่อมไม่ตามเห็นซึ่งเวทนา โดยความเป็นคนบ้าง, ย่อมไม่
ตามเห็นซึ่งตนว่ามีเวทนาบ้าง, ย่อมไม่ตามเห็นซึ่งเวทนาในตนบ้าง, ย่อมไม่ตามเห็น
ซึ่งตนในเวทนาบ้าง; ครั้นเวทนานั้น แปรปรวนไป เป็นความมีโดยประการอื่น
แก่ท่าน : แต่วิญญูณของท่าน ย่อมไม่เป็นวิญญูณที่เปลี่ยนแปลงไปตามความ
แปรปรวนของเวทนา เพราะความแปรปรวนของเวทนาได้มีโดยประการอื่น. ความ
สะกึ่งอันเกิดจากความเปลี่ยนแปลงไปตามความแปรปรวนของเวทนา เพราะความ

เกิดขึ้นแห่งกรรม (เป็นเครื่องทำความสะอึก) ย่อมไม่ครอบงำจิตของท่านตั้งอยู่ เพราะความไม่ยึดมั่นแห่งจิต ท่านย่อมไม่เป็นผู้มีความหวาดเสียว ไม่มีความคับแค้น ไม่มีความพะว้าพะวง และไม่สะอึกอยู่ เพราะความไม่ยึดมั่น.

(๓) ท่านย่อมไม่ตามเห็นซึ่งสัญญา โสทความเป็นคนบ้าง, ย่อมไม่ตามเห็นซึ่งตนว่ามีสัญญาบ้าง, ย่อมไม่ตามเห็นซึ่งสัญญาในตนบ้าง, ย่อมไม่ตามเห็นซึ่งตนในสัญญาบ้าง; ครั้นสัญญานั้น แปรปรวนไป เป็นความมีโดยประการอื่น แก่ท่าน : แต่วิญญาณของท่าน ย่อมไม่เป็นวิญญาณที่เปลี่ยนแปลงไปตามความแปรปรวนของสัญญา เพราะความแปรปรวนของสัญญาได้มีโดยประการอื่น. ความสะอึกอันเกิดจากความเปลี่ยนแปลงไปตามความแปรปรวนของสัญญา เพราะความเกิดขึ้นแห่งกรรม (เป็นเครื่องทำความสะอึก) ย่อมไม่ครอบงำจิตของท่านตั้งอยู่. เพราะความไม่ยึดมั่นแห่งจิต ท่านย่อมไม่เป็นผู้มีความหวาดเสียว ไม่มีความคับแค้น ไม่มีความพะว้าพะวง และไม่สะอึกอยู่ เพราะความไม่ยึดมั่น.

(๔) ท่านย่อมไม่ตามเห็นซึ่งสังขารทั้งหลาย โสทความเป็นคนบ้าง, ย่อมไม่ตามเห็นซึ่งตนว่ามีสังขารบ้าง, ย่อมไม่ตามเห็นซึ่งสังขารทั้งหลายในตนบ้าง, ย่อมไม่ตามเห็นซึ่งตนในสังขารทั้งหลายบ้าง; ครั้นสังขารทั้งหลายเหล่านั้น แปรปรวนไป เป็นความมีโดยประการอื่น แก่ท่าน : แต่วิญญาณของท่าน ย่อมไม่เป็นวิญญาณที่เปลี่ยนแปลงไปตามความแปรปรวนของสังขาร เพราะความแปรปรวนของสังขารได้มีโดยประการอื่น. ความสะอึกอันเกิดจากความเปลี่ยนแปลงไปตามความแปรปรวนของสังขาร เพราะความเกิดขึ้นแห่งกรรม (เป็นเครื่องทำความสะอึก) ย่อมไม่ครอบงำจิตของท่านตั้งอยู่. เพราะความไม่ยึดมั่นแห่งจิต ท่านย่อมไม่

ผู้มีศรัทธาหวาดเสียว ไม่มีความคับแค้น ไม่มีความพะว้าพะวง และไม่สะดุ้งอยู่ เพราะความไม่ยึดมั่น.

(๔) ท่านย่อมไม่ตามเห็นซึ่งวิญญาน โดยความเป็นคนบ้าง, ย่อมไม่ตามเห็นซึ่งตนว่าวิญญานบ้าง, ย่อมไม่ตามเห็นซึ่งวิญญานในตนบ้าง, ย่อมไม่ตามเห็นซึ่งตนในวิญญานบ้าง; ครั้นวิญญานนั้น แปรปรวนไป เป็นความมีโดยประการอื่น แก่ท่าน : แควิญญานของท่านย่อมไม่เป็วิญญานที่เปลี่ยนแปลงไปตามความแปรปรวนของวิญญาน เพราะความแปรปรวนของวิญญานได้มีโดยประการอื่น. ความสะดุ้งอันเกิดจากความเปลี่ยนแปลงไปตามความแปรปรวนของวิญญาน เพราะความเกิดขึ้นแห่งธรรม (เป็นเครื่องทำความสะดุ้ง) ย่อมไม่ครอบงำจิตของท่านตั้งอยู่. **เพราะความไม่ยึดมั่นแห่งจิต** ท่านย่อมไม่เป็นผู้มีความหวาดเสียว ไม่มีความคับแค้น ไม่มีความพะว้าพะวง และไม่สะดุ้งอยู่ เพราะความไม่ยึดมั่น.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ! อย่างนี้แล คือความไม่สะดุ้ง ย่อมมี เพราะเหตุที่ไม่มีความยึดมั่นถือมั่น.

หมายเหตุผู้รวบรวม : เนื่องจากข้อความตอนนี้อยู่ยาวมาก เกรงจะพื้นผิว จิงรัชยาธิกรวัญหนึ่งว่า แม้ถ้อยคำเหล่านี้ จะเป็นคำอธิบายของพระมหาภิกษุจาณะ แต่ได้รับการรับรองจากพระพุทธองค์ว่า ตรงตามที่พระทวารบาลเอง ; ดังนั้น เพื่อความสะดวกจึงนำมาใส่ไว้ต่อท้ายพระพุทธานุภาพข้างต้นนั้น, เกิดของพระปฏิบัติในท่อนที่อยู่ที่ **การใคร่ครวญชนิดที่จิตจะไม่แผ่ไปข้างนอก** และไม่สยบอยู่ในภายในตามวิธีที่ได้อธิบายไว้ในสูตรนี้แล้ว, ปฏิภาณูปบาท ซึ่งเป็นการก่อกำเนิดแห่งทุกข์ ก็เกิดขึ้นไม่ได้, คงที่ตรัสไว้แล้ว.

การพิจารณาปัจจัยในภายใน คือการพิจารณาปัจจุสมุปบาท^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เธอทั้งหลาย เมื่อพิจารณา ย่อมพิจารณาซึ่งปัจจัย
ในภายในบ้างหรือไม่ ?

เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสถามอย่างนั้นแล้ว, ภิกษุรูปหนึ่ง ได้กราบทูลถามพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ! ข้าพระองค์ เมื่อพิจารณา ย่อมพิจารณาซึ่งปัจจัยในภายใน พระเจ้าข้า !” พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัสตอบว่า “ดูก่อนภิกษุ ! ก็เธอเมื่อพิจารณา ย่อมพิจารณาซึ่งปัจจัยในภายใน อย่างไรเล่า ?” ภิกษุนั้นได้กราบทูลเล่าเรื่องการพิจารณาปัจจัยในภายในของตนแล้ว โดยประการใด ๆ ก็ล้วนไม่เป็นที่อุกพระทัยของพระผู้มีพระภาคเจ้า. เมื่อภิกษุนั้นกราบทูลอย่างนั้นแล้ว, ท่านพระอานนท์ได้กราบทูลถามพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ! ถึงเวลาที่แสดงเรื่องนั้นแล้ว, ข้าแต่พระสุคต ! ถึงเวลาที่ทรงแสดงเรื่องนั้นแล้ว พระผู้มีพระภาคตรัสการพิจารณาซึ่งปัจจัยในภายในข้อใด ภิกษุทั้งหลายฟังการพิจารณาซึ่งปัจจัยในภายในข้อนั้น จากพระผู้มีพระภาคแล้ว จักทรงจำไว้” ดังนี้. พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัสว่า “ดูก่อนอานนท์ ! ถ้าอย่างนั้น พวกเธอทั้งหลายจงฟัง, จงทำใจให้สำเร็จประโยชน์, เราจักกล่าวด้วย” . ครั้นภิกษุทั้งหลายเหล่านั้นทูลสนองรับ พระพุทธวโรวาทนั้นแล้ว, พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัสด้วยคำเหล่านี้ว่า :-

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เมื่อพิจารณา ย่อมพิจารณาซึ่งปัจจัยในภายในอย่างนี้ว่า “ทุกขมีย่างมีไฉนน้อย นานาประการ ย่อมเกิดขึ้นในโลก กล่าวคือขรามรณะ โสภะ; **ทุกขนี้ มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด ? มีอะไรเป็นเครื่องก่อให้เกิด ? มีอะไรเป็นเครื่องกำเนิด ? มีอะไรเป็นแดนเกิด ? เพราะอะไรมี ขรามรณะจึงมี (เพราะอะไรไม่มี ขรามรณะจึงไม่มี) ดังนี้.** ภิกษุนั้น พิจารณาอยู่ ย่อมรู้อย่างนี้ว่า “ทุกขมี

๑. สูตรที่ ๖ จฬารวรรค อภิธมมสังยุตต์ นิทาน. ส. ๑๖/๑๓๐/๒๕๔ - ๒๖๒, สรรคภิกษุทั้งหลาย ที่กัมมาศรมณนิคม แก้วมุกุฏ.

อย่างมีใช้น้อย นานาประการ ย่อมเกิดขึ้นในโลก กล่าวคือขรามรณะ-โกลเล; **ทุกขนั้นมีอุปธิเป็นเหตุให้เกิด มีอุปธิเป็นเครื่องก่อให้เกิด มีอุปธิเป็นเครื่องกำเนิด มีอุปธิเป็น** แคนเกิด เพราะอุปธิมี ขรามรณะจึงมี เพราะอุปธิไม่มี ขรามรณะจึงไม่มี” ดังนี้. ภิกษุนี้**ย่อมรู้ปัจจัยซึ่งขรามรณะด้วย**; ย่อมรู้ปัจจัยซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งขรามรณะด้วย; ย่อมรู้ปัจจัยซึ่งความดับไม่เหลือแห่งขรามรณะด้วย; ย่อมรู้ปัจจัยซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึง ซึ่งธรรมอันสมควรแก่ความดับไม่เหลือแห่งขรามรณะด้วย; และเป็นผู้ปฏิบัติแล้วอย่างสมควรแก่ธรรมด้วย. **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุนี้** เราเรียกว่า **เป็นผู้ปฏิบัติเพื่อความสิ้นทุกข์โดยชอบ** โดยประการทั้งปวง กล่าวคือ เพื่อความดับไม่เหลือแห่งขรามรณะ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ข้อยังมีอีก : ภิกษุ เมื่อพิจารณา ย่อมพิจารณาซึ่งปัจจัยในภายในว่า **“ถ้าอุปธิ มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด? มีอะไรเป็นเครื่องก่อให้เกิด? มีอะไรเป็นเครื่องกำเนิด? มีอะไรเป็นแคนเกิด? เพราะอะไรมี อุปธิจึงมี เพราะอะไรไม่มี อุปธิจึงไม่มี”** ดังนี้. ภิกษุนี้ พิจารณาอยู่ ย่อมรู้อย่างนี้ว่า **“อุปธิ มีลักษณะเป็นเหตุให้เกิด มีต้นเหตุเป็นเครื่องก่อให้เกิด มีต้นเหตุเป็นเครื่องกำเนิด มีต้นเหตุเป็น** แคนเกิด เมื่อค้นหา มีอุปธิจึงมี เมื่อค้นหาไม่มี อุปธิจึงไม่มี” ดังนี้. ภิกษุนี้**ย่อมรู้ปัจจัยซึ่งอุปธิตัว**; ย่อมรู้ปัจจัยซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งอุปธิตัว; ย่อมรู้ปัจจัยซึ่งความดับไม่เหลือแห่งอุปธิตัว; ย่อมรู้ปัจจัยซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงซึ่งธรรมอันสมควรแก่ความดับไม่เหลือแห่งอุปธิตัว; และเป็นผู้ปฏิบัติแล้วอย่างสมควรแก่ธรรมด้วย. **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุนี้** เราเรียกว่า **เป็นผู้ปฏิบัติเพื่อความสิ้นทุกข์โดยชอบ** โดยประการทั้งปวง กล่าวคือเพื่อความดับไม่เหลือแห่งอุปธิ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ข้อยังมีอีก : ภิกษุ เมื่อพิจารณา ย่อมพิจารณาซึ่งปัจจัยในภายในว่า **“ลักษณะนั้น เมื่อจะเกิด ย่อมเกิดบน ๓ ที่ไหน? เมื่อ**

จะเข้าไปตั้งอยู่ ย่อมเข้าไปตั้งอยู่ ณ ที่ไหน” ทั้งนี้ ภิกษุนั้น พิจารณาอยู่ ย่อมรู้
 อย่างนี้ว่า “สิ่งใด มีภาวะเป็นที่รักเป็นที่ยินดี (มีรูปสภาวะ) ในโลก, ตัณหานั้น
 เมื่อจะเกิด ย่อมเกิดขึ้น ในสิ่งนั้น เมื่อจะเข้าไปตั้งอยู่ ย่อมเข้าไปตั้งอยู่ ในสิ่งนั้น
 ก็สิ่งใดเล่า มีภาวะเป็นที่รักเป็นที่ยินดี ในโลก ?

(หมวดที่หนึ่ง) **ตา...** รูปทั้งหลาย... จักขุวิญญาณ... จักขุสัมผัส... จักขุสัมผัส-
 ผัสสชาเวทนา... รูปสัญญา... รูปสัญญาเจตนา... รูปตัณหา ... รูปวิตก ... รูปพิจารณา...
 (แต่ละอย่างทุกอย่าง) มีภาวะเป็นที่รักเป็นที่ยินดี ในโลก. ตัณหานั้น เมื่อจะเกิด ย่อม
 เกิดขึ้นในตาเป็นต้นนั้น ๆ เมื่อจะเข้าไปตั้งอยู่ ย่อมเข้าไปตั้งอยู่ ในตาเป็นต้นนั้น ๆ.

(หมวดที่สอง) **หู...** เสียงทั้งหลาย... โสตวิญญาณ... โสตสัมผัส... โสตสัมผัส-
 ผัสสชาเวทนา... สัททสัญญา... สัททสัญญาเจตนา... สัททตัณหา... สัททวิตก... สัททพิจารณา...
 (แต่ละอย่างทุกอย่าง) มีภาวะเป็นที่รักเป็นที่ยินดี ในโลก. ตัณหานั้น เมื่อจะเกิด
 ย่อมเกิดขึ้นในหูเป็นต้นนั้น ๆ เมื่อจะเข้าไปตั้งอยู่ ย่อมเข้าไปตั้งอยู่ในหูเป็นต้นนั้น ๆ.

(หมวดที่สาม) **จมูก...** กลิ่นทั้งหลาย... ฆานวิญญาณ... ฆานสัมผัส... ฆานสัมผัส-
 สัมผัสสชาเวทนา... ฆานสัญญา... ฆานสัญญาเจตนา... ฆานตัณหา... ฆานวิตก...
 ฆานพิจารณา... (แต่ละอย่างทุกอย่าง) มีภาวะเป็นที่รักเป็นที่ยินดี ในโลก. ตัณหานั้น
 เมื่อจะเกิด ย่อมเกิดขึ้น ในจมูกเป็นต้นนั้น ๆ เมื่อจะเข้าไปตั้งอยู่ ย่อมเข้าไปตั้งอยู่ใน
 จมูกเป็นต้นนั้น ๆ.

(หมวดที่สี่) **ลิ้น...** รสทั้งหลาย... ชิวหาวิญญาณ... ชิวหาสัมผัส... ชิวหาสัมผัส-
 สัมผัสสชาเวทนา... รสสัญญา... รสสัญญาเจตนา... รสตัณหา... รสวิตก... รสพิจารณา...
 (แต่ละอย่างทุกอย่าง) มีภาวะเป็นที่รักเป็นที่ยินดี ในโลก. ตัณหานั้น เมื่อจะเกิด
 ย่อมเกิดขึ้น ในลิ้นเป็นต้นนั้น ๆ เมื่อจะเข้าไปตั้งอยู่ ย่อมเข้าไปตั้งอยู่ในลิ้นเป็นต้นนั้น ๆ.

(แต่ละอย่างทุกอย่าง) มีภาวะเป็นที่รักเป็นที่ยินดี ในโลก. ตัดเหตุนั้น เมื่อจะเกิด ย่อมเกิดขึ้นในสันเป็นต้นนั้น ๆ เมื่อจะเข้าไปตั้งอยู่ ย่อมเข้าไปตั้งอยู่ในสันเป็นต้นนั้น ๆ.

(หมวดที่ห้า) กาย... โสภณัพพะทั้งหลาย... กายวิญญาน... กายสัมผัส... กายสัมผัสสชาเวทนา... โสภณัพพสัญญา... โสภณัพพสัญญาเจตนา... โสภณัพพคตฺตา... โสภณัพพวิตก... โสภณัพพพิจารณา... (แต่ละอย่างทุกอย่าง) มีภาวะเป็นที่รักเป็นที่ยินดี ในโลก. ตัดเหตุนั้นเมื่อจะเกิด ย่อมเกิดขึ้นในกายเป็นต้นนั้น ๆ เมื่อจะเข้าไปตั้งอยู่ ย่อมเข้าไปตั้งอยู่ในกายเป็นต้นนั้น ๆ.

(หมวดที่หก) ใจ... ธรรมารมณ์ทั้งหลาย... มโนวิญญาน... มโนสัมผัส... มโนสัมผัสสชาเวทนา... ธรรมสัญญา... ธรรมสัญญาเจตนา... ธรรมคตฺตา... ธรรมวิตก... ธรรมพิจารณา... (แต่ละอย่างทุกอย่าง) มีภาวะเป็นที่รักเป็นที่ยินดี ในโลก. ตัดเหตุนั้นเมื่อจะเกิด ย่อมเกิดขึ้นในใจเป็นต้นนั้น ๆ เมื่อจะเข้าไปตั้งอยู่ ย่อมเข้าไปตั้งอยู่ในใจเป็นต้นนั้น ๆ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ในการถือชามาน้ำขอศีล สมณะหรือพราหมณ์ก็ตาม เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ได้เห็นแล้ว ซึ่งสิ่งที่มีภาวะเป็นที่รักเป็นที่ยินดีในโลก โดยความเป็นของเที่ยง, ได้เห็นแล้ว โดยความเป็นสุข, ได้เห็นแล้ว โดยความเป็นตัวตน, ได้เห็นแล้ว โดยความเย็นของไม้เลื้อยแห้ง, ได้เห็นแล้ว โดยความเย็นของเกษม; สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่า ทำคัมภีร์ให้เจริญแล้ว; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด ทำคัมภีร์ให้เจริญแล้ว, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าทำอุปัธิให้เจริญแล้ว; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด ทำอุปัธิให้เจริญแล้ว, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าทำทุกขให้เจริญแล้ว; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด ทำทุกขให้เจริญแล้ว,

สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าไม่หลุดพ้นแล้ว จากปาลิ ขรามณะ โสกะ-
ปริเทวะหุคชะโทมนัสสุปาสาหังกลาย : เรากล่าวว่า “สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น
ไม่หลุดพ้นแล้วจากทุกข์” ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ในภาสีตยวณนค้ำชอนาคค สมณะหรือพราหมณ์
ก็ตาม เหล่าใดเหล่าหนึ่ง จักเห็นสิ่งซึ่งมีภาวะเป็นที่รักเป็นที่ยินดีในโลก โดยความเป็น
ของเที่ยง, จักเห็นโดยความเป็นสุข, จักเห็นโดยความเป็นตัวตน, จักเห็นโดยความ
เป็นของไม่เสื่อมบเทง, จักเห็นโดยความเป็นของเกษม; สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น
ชื่อว่าจักทำคัมหาให้เจริญ; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด จักทำคัมหาให้เจริญ,
สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าจักทำอุปธิให้เจริญ; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด
จักทำอุปธิให้เจริญ, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่า จักทำทุกข์ให้เจริญ; สมณะ
หรือพราหมณ์เหล่าใด จักทำทุกข์ให้เจริญ, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่า จักไม่
หลุดพ้นจากปาลิ ขรามณะ โสกะปริเทวะหุคชะโทมนัสสุปาสาหังกลาย : เรากล่าว
ว่า “สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น จักไม่หลุดพ้นจากทุกข์” ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ในกาลอันเป็นปัจจุสมุปบาทนี้ สมณะหรือพราหมณ์
ก็ตาม เหล่าใดเหล่าหนึ่ง เห็นอยู่ ซึ่งสิ่งที่มีภาวะเป็นที่รักเป็นที่ยินดีในโลก โดยความเป็น
ของเที่ยง, เห็นอยู่ โดยความเป็นสุข, เห็นอยู่ โดยความเป็นตัวตน, เห็นอยู่ โดย
ความเป็นของไม่เสื่อมบเทง, เห็นอยู่ โดยความเป็นของเกษม; สมณะหรือพราหมณ์
เหล่านั้น ชื่อว่าทำคัมหาให้เจริญอยู่; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด ทำคัมหาให้
เจริญอยู่, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่า ทำอุปธิให้เจริญอยู่; สมณะหรือ
พราหมณ์เหล่าใด ทำอุปธิให้เจริญอยู่, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่า ทำทุกข์ให้
เจริญอยู่; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด ทำทุกข์ให้เจริญอยู่, สมณะหรือพราหมณ์

เหล่านั้น ย่อมไม่หลุดพ้นจากชาติ ชรา มรณะ โสกะปริเวทะทุกขะโทมนัสอุปายาส
ทั้งหลาย : เรากล่าวว่า “สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ย่อมไม่หลุดพ้นจากทุกข์” ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เปรียบเหมือนภาชนะสำริดใส่เครื่องดื่มที่ถึงพร้อมด้วย
สี กลิ่น และรส แก่ใจด้วยยาพิษ. ครั้นนั้น บุรุษผู้หนึ่ง ถูกแดดเผา ร้อนอบอ้าว
เพราะแดด เห็นแต่เหนียวเมื่อล้า หิวกระหายน้ำ เดินมา. คนทั้งหลายได้พูดแก่เขาว่า
“แน่ะบุรุษผู้เจริญ! ภาชนะสำริดใส่น้ำดื่มนี้ ถึงพร้อมด้วยสี กลิ่น และรส แก่ใจด้วย
ยาพิษ ถ้าท่านประสงค์ถึงดื่มดื่มน้ำ. อันน้ำนั้น เมื่อดื่มเข้าไปแล้ว จักแผยซาบซ่านไป
ด้วยสีบ้าง กลิ่นบ้าง รสบ้าง และครั้นท่านดื่มเข้าไปแล้ว ท่านจะถึงซึ่งความตาย หรือ
ได้รับทุกข์เจียนตาย เพราะร้อนน้ำเป็นเหตุ” ดังนี้. บุรุษนั้น ไม่พิจารณา ใ้ดื่ม
น้ำนั้นเข้าไปโดยทันที ไม่ทึงเลย บุรุษนั้นจะถึงซึ่งความตาย หรือได้รับทุกข์เจียนตาย
เพราะร้อนน้ำเป็นเหตุโดยแท้, ข้อนี้นมอุปมาฉันใด;

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อุปไมยก็ฉันนั้นเหมือนกัน; กล่าวคือ ในภาสยัตยาน
นาคายอศีล สมณะหรือพราหมณ์ก็ตาม เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ได้เห็นแล้วซึ่งสิ่งที่มีภาวะ
เป็นที่รักเป็นที่ยินดีในโลก โดยความเป็นของเที่ยง, โดยความเป็นสุข, โดยความเป็น
ถาวร, โดยความเป็นของไม่เสื่อมโทรม, โดยความเป็นของเกษม; สมณะหรือพราหมณ์
เหล่านั้น ชื่อว่าทำตัณหให้เจริญแล้ว; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด ทำตัณหให้เจริญ
แล้ว, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าทำอุปธิให้เจริญแล้ว; สมณะหรือพราหมณ์
เหล่าใด ทำอุปธิให้เจริญแล้ว, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าทำทุกข์ให้เจริญแล้ว;
สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด ทำทุกข์ให้เจริญแล้ว, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่า
ไม่หลุดพ้นแล้วจากชาติ ชรา มรณะ โสกะปริเวทะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย : เรา
กล่าวว่า “สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ไม่หลุดพ้นแล้วจากทุกข์” ดังนี้.

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! หนึ่ง ในกาลที่ยาวนานล้ำอนาคต สมณะหรือพราหมณ์ก็ตาม เหล่าใดเหล่าหนึ่ง จักเห็นสิ่งซึ่งมีภาวะเป็นที่รักที่ยินดีในโลก โดยความเป็นของเที่ยง, โดยความเป็นสุข, โดยความเป็นตัวตน, โดยความเป็นของไม่เลียบแทง, โดยความเป็นของเกษม; สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าจักทำตถะหาให้เจริญ; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด จักทำกถะหาให้เจริญ, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าจักทำอุปริให้เจริญ; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด จักทำอุปริให้เจริญ, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าจักทำทุกซ์ให้เจริญ; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด จักทำทุกซ์ให้เจริญ, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าจักไม่หลุกพ้นจากชาติ ชรา มรณะ โสกะปริเวระ-
ทุกฺชะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย : เรากล่าวว่า “สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น จักไม่หลุกพ้นจากทุกซ์” ดังนี้.

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! หนึ่ง ในกาลอันเป็นปัจจุฉนันตนี้ สมณะหรือพราหมณ์ก็ตาม เหล่าใดเหล่าหนึ่ง เห็นอยู่ซึ่งสิ่งที่มีภาวะเป็นที่รักเป็นที่ยินดีในโลก โดยความเป็นของเที่ยง, โดยความเป็นสุข, โดยความเป็นตัวตน, โดยความเป็นของไม่เลียบแทง, โดยความเป็นของเกษม; สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าทำตถะหาให้เจริญอยู่; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด ทำตถะหาให้เจริญอยู่, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าทำอุปริให้เจริญอยู่; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด ทำอุปริให้เจริญอยู่, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าทำทุกซ์ให้เจริญอยู่; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด ทำทุกซ์ให้เจริญอยู่, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าย่อมไม่หลุกพ้น จากชาติ ชรา มรณะ โสกะปริเวระ-
ทุกฺชะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย : เรากล่าวว่า “สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ย่อมไม่หลุกพ้นจากทุกซ์” ดังนี้.

(ต่อไปนี้เป็นปฏิปัคชนะ ฝ่ายตรงข้าม)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ส่วนสมณะหรือพราหมณ์ก็ตาม เหล่าใดเหล่านั้น
ในกาลชัชชวณณฝ่ายอดีต ได้เห็นแล้วซึ่งสิ่งที่มีภาวะเป็นที่รักเป็นที่ยินดีในโลก โดย
 ความเป็นของไม่เที่ยง, เป็นทุกข์, เป็นสภาพมิใช่ตัวตน, เป็นของเสื่อมบเล้ง, เป็น
 ภัยน่ากลัว แล้ว; สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น **ชื่อว่าละคิดหาได้แล้ว**; สมณะหรือ
 พราหมณ์เหล่าใด ละคิดหาได้แล้ว, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น **ชื่อว่าละอุปธิได้แล้ว**;
 สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด ละอุปธิได้แล้ว, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น **ชื่อว่าละ-**
ทุกข์ได้แล้ว; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดละทุกข์ได้แล้ว, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น
ชื่อว่าหลุดพ้นแล้ว **จากชาติ บรา มณะ โสกะปริเวระทุกขะ โทมนัสอุปายาส**
ทั้งหลาย : เรากล่าวว่า “สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น หลุดพ้นแล้วจากทุกข์” ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อนึ่ง สมณะหรือพราหมณ์ก็ตาม เหล่าใดเหล่านั้น
ในกาลชัชชวณณฝ่ายอนาคต จักเห็นซึ่งสิ่งที่มีภาวะเป็นที่รักเป็นที่ยินดีในโลก โดย
 ความเป็นของไม่เที่ยง, เป็นทุกข์, เป็นสภาพมิใช่ตัวตน, เป็นของเสื่อมบเล้ง, เป็น
 ภัยน่ากลัว แล้ว; สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น **ชื่อว่าจักละคิดหาเสียได้**; สมณะหรือ
 พราหมณ์เหล่าใด จักละคิดหาเสียได้, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น **ชื่อว่า จักละอุปธิ**
เสียได้; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดจักละอุปธิเสียได้, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น
ชื่อว่าจักละทุกข์เสียได้; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด, จักละทุกข์เสียได้, สมณะหรือ
 พราหมณ์เหล่านั้น**ชื่อว่าจักหลุดพ้น** **จากชาติ บรา มณะ โสกะปริเวระทุกขะ โทมนัส**
อุปายาสทั้งหลาย : เรากล่าวว่า “สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น จักหลุดพ้นจากทุกข์
ได้” ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อนึ่ง สมณะหรือพราหมณ์ก็ตาม เหล่าใดเหล่านั้น
ในกาลอันเป็นปัจจุบนันัน เห็นอยู่ซึ่งสิ่งที่มีภาวะเป็นที่รักเป็นที่ยินดีในโลก โดยความ

เป็นของไม้เถียง, เป็นทูก, เป็นสภาพมิใช่ตัวตน, เป็นของเสียขมเหง, เป็นภัยนำ
กลัว แล้ว; สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าละตัณหาได้; สมณะหรือพราหมณ์
เหล่านั้น ละละตัณหาได้, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าละอุปธิได้; สมณะหรือ
พราหมณ์เหล่านั้น ละอุปธิได้, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าละทุกขได้; สมณะ
หรือพราหมณ์เหล่านั้น ละทุกขได้, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าล่อมทุกข์นั้น จาก
ชาติ ปรมาภะ โสกะปริเหวะทุกขะโทมนสอุปายาสทั้งหลาย : เรากล่าวว่า “สมณะ
หรือพราหมณ์เหล่านั้น ล่อมทุกข์นั้นจากทุกข์” ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เปรียบเหมือนภาชนะสำริดใส่เครื่องดินที่ถึงพร้อมด้วย
สี กลิ่น และด้วยรส แต่เจือด้วยยาพิษ. ครั้นนั้น บุรุษผู้หนึ่ง ถูกแดดแผดเผา ร้อน
อบอ้าวเพราะแดด เห็นตเห็นน้อยเมื่อยล้า หิวกระหายน้ำ เคนมก. คนทั้งหลายได้พูด
แก่เขาว่า “แน่ะบุรุษผู้เจริญ! ภาชนะสำริดนี้ ถึงพร้อมด้วยสี กลิ่น และด้วยรส
แต่เจือด้วยยาพิษ ถ้าท่านประสงค์ก็จงดื่มเถิด. ก็น้ำสุรานั้น เมื่อดื่มเข้าไปแล้ว
จักแผ่ซาบซ่านไปด้วยสับ้าง กลิ่นบ้าง รสบ้าง และครั้นท่านดื่มเข้าไปแล้ว ท่านจะถึง
ซึ่งความตาย หรือได้รับทุกข์เจียนตาย เพราะฉะนั้นเป็นเหตุ” ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ครั้นนั้น บุรุษนั้นพึงคิดอย่างนี้ว่า “สุรานั้นเรารดแล้ว
เราอาจจะบรรเทาด้วยน้ำเย็นบ้าง ด้วยหัวนมสับ้าง ด้วยน้ำข้าวสาคูเค็มบ้าง หรือ
ด้วยน้ำโสมโสจิระกะบ้าง แต่เราจะไม่ดื่มสุรานั้นเลย เพราะไม่เป็นประโยชน์ มิแต่เป็นไป
เพื่อทุกข์โทษแก่เราตลอดกาลนาน” บุรุษนั้นพิจารณาจากภาชนะใส่สุรานั้นแล้ว ไม่พึงดื่ม
พึงทิ้งเสีย, บุรุษนั้นก็จะไม่พึงถึงซึ่งความตาย หรือได้รับทุกข์เจียนตาย เพราะฉะนั้น
เป็นเหตุ, อุปมานี้ฉันใด;

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อุปไมยกันนั้นเหมือนกัน; กล่าวคือ สมณะหรือพราหมณ์ก็ตาม เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ในกาลซึ่งยาวนานฝ่ายอดีต ได้เห็นแล้วซึ่งสิ่งที่มีภาวะเป็นที่รักเป็นที่ยินดีในโลก โดยความเป็นของไม่เที่ยง, เป็นทุกข์, เป็นสภาพมิใช่ตัวตน, เป็นของเสื่อมโทรม, เป็นภัยน่ากลัว แล้ว; สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าละทิ้งเสียได้แล้ว; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด ละทิ้งเสียได้แล้ว, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าละอุปธิได้แล้ว; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดละอุปธิได้แล้ว, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าละทุกข์ได้แล้ว; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดละทุกข์ได้แล้ว, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าหลุดพ้นแล้ว จากชาติ ชรา มรณะ โสกะปริเวทะทุกขะ-โหมนัสอุปายาสทั้งหลาย : เรากล่าวว่า “สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น หลุดพ้นแล้วจากทุกข์” ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อนึ่ง สมณะหรือพราหมณ์ก็ตาม เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ในกาลซึ่งยาวนานฝ่ายอนาคต จักเห็นซึ่งสิ่งที่มีภาวะเป็นที่รักเป็นที่พอใจในโลก โดยความเป็นของไม่เที่ยง, เป็นทุกข์, เป็นของมิใช่ตัวตน, เป็นของเสื่อมโทรม, เป็นภัยน่ากลัว แล้ว, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าจักละทิ้งเสียได้; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด จักละทิ้งเสียได้, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าจักละอุปธิเสียได้; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด จักละอุปธิเสียได้, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าจักละทุกข์เสียได้; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด จักละทุกข์เสียได้, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าจักหลุดพ้น จากชาติ ชรา มรณะ โสกะปริเวทะทุกขะโหมนัสอุปายาสทั้งหลาย : เรากล่าวว่า “สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น จักหลุดพ้นจากทุกข์” ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อนึ่ง สมณะหรือพราหมณ์ก็ตาม เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ในกาลอันเป็นปัจจุบันบัดนี้ เห็นอยู่ซึ่งสิ่งที่มีภาวะเป็นที่รักเป็นที่พอใจในโลก โดยความ

เป็นของไม่เที่ยง, เป็นทุกข์, เป็นของมิใช่ตัวตน. เป็นของเสียบแพง, เป็นภัยน่ากลัว
แล้ว; สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าละคิดหาได้; สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น
ละคิดหาได้, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าละอุปริได้; สมณะหรือพราหมณ์
เหล่านั้นละอุปริได้, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าละทุกข์ได้; สมณะหรือพราหมณ์
เหล่านั้นละทุกข์ได้, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่ายอมหลุดพ้น จากชาติขรามระ-
โสกะปริเทวะหุชะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย : เราดำไว้ว่า “สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น
ยอมหลุดพ้นจากทุกข์” ดังนี้ แล.

ธรรมเนียมปฏิบัติในรูปของปัจจุจฉสมุปปาต แห่งการละองค์สามคามลาคับ

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถ้าธรรมเนียมหลาย ๓ ประการเหล่านี้ ไม่พึงมีอยู่ในโลก
แล้วไซ้, ทถาคคก็ไม่ต้องเกิดขึ้นในโลกเป็นอรหันตสัมมาสัมพุทธะ; และธรรมวินัย
ที่ทถาคคประกาศแล้วก็ไม่ต้องรุ่งเรืองในโลก. ธรรมเนียมหลาย ๓ ประการ คืออะไรเล่า?
ธรรมเนียมหลาย ๓ ประการคือ ขาคีด้วย ษราด้วย มรณะด้วย. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย!
ธรรมเนียมหลาย ๓ ประการเหล่านี้แล ถ้าไม่มีอยู่ในโลกแล้วไซ้ ทถาคคก็ไม่ต้องเกิดขึ้น
ในโลกเป็นอรหันตสัมมาสัมพุทธะ และธรรมวินัยที่ทถาคคประกาศแล้ว ก็ไม่ต้องรุ่งเรือง
ในโลก.

๑. สูตรที่ ๖ ยาดังวรรค ทสก. จ. ๒๔/๔๕๔/๒๖, พริสเนภิกษุทั้งหลาย.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เพราะเหตุใดแล ที่ธรรมทั้งหลาย ๓ ประการเหล่านี้ มีอยู่ในโลก, เพราะเหตุนี้ ทถาคตจึงต้องเกิดขึ้นในโลกเป็นอรหันตสัมมาสัมพุทธะ และธรรมวินัยที่ตถาคตประกาศแล้ว จึงต้องรุ่งเรืองอยู่ในโลก.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! บุคคล เมื่อไม่ละซึ่งธรรมสาม คือ ราคะ ๑ โหระ ๑ โมหะ ๑ ก็ไม่อาจเพื่อละซึ่งธรรมสาม คือ ขาคี ๑ ขรา ๑ มรณะ ๑.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! บุคคล เมื่อไม่ละซึ่งธรรมสาม คือ สักกายทิฏฐิ (ความเห็นว่าเป็นกายของตน) ๑ วิจิกิจฉา (ความลังเลในธรรมที่ไม่ควรลังเล) ๑ สิ้นชีพิตักษณัม (การสูญเปล่าและวัตรอย่างปราศจากเหตุผล) ๑ ก็ไม่อาจเพื่อละซึ่งธรรมสาม คือ ราคะ ๑ โหระ ๑ โมหะ ๑.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! บุคคล เมื่อไม่ละซึ่งธรรมสาม คือ อโยนิโส มนสิการ (ความเข้าใจไม่แยบคาย) ๑ กุณมัลลเสวนา (การพัวพันอยู่ในทิฏฐิอันชั่ว) ๑ เจตโส สิ้นตทา (ความมีจิตหยาบ) ๑ ก็ไม่อาจเพื่อละซึ่งธรรมสาม คือ สักกายทิฏฐิ ๑ วิจิกิจฉา ๑ สิ้นชีพิตักษณัม ๑.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! บุคคล เมื่อไม่ละซึ่งธรรมสาม คือ มุฏฐัจจะ (ความมึนตื้ออันเต็มทรวง) ๑ อัมมปญญะ (ความปราศจากสัมปญญะ) ๑ เจตโส วิกเขปะ (ความส่ายแห่งจิต) ๑ ก็ไม่อาจเพื่อละซึ่งธรรมสาม คือ อโยนิโส มนสิการ ๑ กุณมัลลเสวนา ๑ เจตโส สิ้นตทา ๑.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! บุคคล เมื่อไม่ละซึ่งธรรมสาม คือ อวิยานัง อหังสณกัมมตา (ความไม่ยอมเห็นพระอริยเจ้า) ๑ อวิธัมมัง อโงสกันยิตา (ความไม่ยอม

พึงธรรมของพระอริยเจ้า) ๑ **อุปารัมภจิตตคา** (ความมีจิตเที่ยวเกาะเกี่ยว) ๑ ก็ไม่อาจเพื่อละซึ่งธรรมสาม คือ มุฏฐัสจจะ ๑ อสัมปชัญญะ ๑ เจตโส วิกเขปะ ๑.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อไม่ละซึ่งธรรมสาม คือ **อุทธัจจะ** (ความฟุ้งซ่าน) ๑ **อสังวระ** (ความไม่สำรวม) ๑ **ทุสสิลยะ** (ความทุจริต) ๑ ก็ไม่อาจเพื่อละซึ่งธรรมสาม คือ อริยานัง อหัสสนกัมมิตา ๑ อริยัมมัง ชโตกัมมิตา ๑ อุปารัมภจิตตคา ๑.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อไม่ละซึ่งธรรมสาม คือ **อสังหิธยะ** (ความไม่มีสมาธิ) ๑ **อวทัญญุตา** (ความไม่เป็นเวทัญญู) ๑ **โกธัสชะ** (ความเกียจคร้าน) ๑ ก็ไม่อาจเพื่อละซึ่งธรรมสาม คือ อุทธัจจะ ๑ อสังวระ ๑ ทุสสิลยะ ๑.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อไม่ละซึ่งธรรมสาม คือ **อนาทรียะ** (ความไม่เอื้อเฟื้อในบุคคลและธรรมอันควรเอื้อเฟื้อ) ๑ **โทวจัสสคา** (ความเป็นคนว่ายาก) ๑ **ปาปมิตตคา** (ความมีมิตรชั่ว) ๑ ก็ไม่อาจเพื่อละซึ่งธรรมสาม คือ อสังหิธยะ ๑ อวทัญญุตา ๑ โกธัสชะ ๑.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อไม่ละซึ่งธรรมสาม คือ **อหิริยะ** (ความไม่ละอายในสิ่งที่ควรละอาย) ๑ **อโนคคัปปะ** (ความไม่กลัวในสิ่งที่ควรกลัว) ๑ **ปมาทะ** (ความประมาท) ๑ ก็ไม่อาจเพื่อละซึ่งธรรมสาม คือ อนาทรียะ ๑ โทวจัสสคา ๑ ปาปมิตตคา ๑ :

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคลนี้ เป็นคัมมอหิริยะ คัมมอโนคคัปปะ คัมมปมาทะ แล้ว.

เขาเมื่อเป็นผู้มีปาทะอยู่แล้ว ก็ไม่อาจเพื่อละซึ่งอนาทริยะ ๑ โทวจัสสตา ๑
ปาปมิกกตา ๑ ;

เขาเมื่อเป็นผู้มีปาปมิตตตา ก็ไม่อาจเพื่อละซึ่งอสังหริยะ ๑ อวทัณฺณตา ๑
โกสัชชะ ๑ ;

เขาเมื่อเป็นผู้มีโกสัชชะ ก็ไม่อาจเพื่อละซึ่งอุทฺทัจจะ ๑ อสังวาระ ๑ พุสสิสสัยะ ๑ ;

เขาเมื่อเป็นผู้มีพุสสิสสัยะ ก็ไม่อาจเพื่อละซึ่งอริยานัง อทฺถสนกมัยกา ๑
อริยธัมมัง อโศกัมมัยกา ๑ อุปารัมภจิตฺตทา ๑ ;

เขาเมื่อเป็นผู้มีอุปารัมภจิตฺตทา ก็ไม่อาจเพื่อละซึ่งมฏฺฐุสัจจะ ๑ อสัมป-
ชัญญะ ๑ เจตโส วิกเขปะ ๑ ;

เขาเมื่อเป็นผู้มีเจตโส วิกเขปะ ก็ไม่อาจเพื่อละซึ่งอโยนิโส มนสิการ ๑
กุมมัททเสวนา ๑ เจตโส ถินัททา ๑ ;

เขาเมื่อเป็นผู้มีเจตโส ถินัททา ก็ไม่อาจเพื่อละซึ่งตักกายทญฺญู ๑ วิจิจฺจนา ๑
สัลลัพท์ทปรรามาส ๑ ;

เขาเมื่อเป็นผู้มีวิจิจฺจนา ก็ไม่อาจเพื่อละซึ่งราคะ ๑ โทสะ ๑ โมหะ ๑ ;

เขาเมื่อไม่ละซึ่งราคะ ๑ โทสะ ๑ โมหะ ๑ ก็ไม่อาจเพื่อละซึ่งชาติ ๑
ชรา ๑ มรณะ ๑ .

(ปฏิปักษ์นัย)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อละทิ้งซึ่งธรรมสาม คือ ราคะ ๑ โทสะ ๑ โมหะ ๑ ก็อาจเพื่อละซึ่งธรรมสาม คือ ขาคี ๑ ชรา ๑ มรณะ ๑.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อละทิ้งซึ่งธรรมสาม คือ สกฺกาณทิฏฐิ ๑ วิจิกิฉา ๑ สลัฬหิตปรามาส ๑ ก็อาจเพื่อละซึ่งธรรมสาม คือ ราคะ ๑ โทสะ ๑ โมหะ ๑.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อละทิ้งซึ่งธรรมสาม คือ อโยนิโส มนสิการ ๑ กุมมัลลเสวนา ๑ เจตโส ลินคิตา ๑ ก็อาจเพื่อละซึ่งธรรมสาม คือ สกฺกาณทิฏฐิ ๑ วิจิกิฉา ๑ สลัฬหิตปรามาส ๑.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อละทิ้งซึ่งธรรมสาม คือ มุฏฐัสจจะ ๑ อสัมปรัญญะ ๑ เจตโส วลเชปะ ๑ ก็อาจเพื่อละซึ่งธรรมสาม คือ อโยนิโส มนสิการ ๑ กุมมัลลเสวนา ๑ เจตโส ลินคิตา ๑.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อละทิ้งซึ่งธรรมสาม คือ อริยานัง อทิสันกัมมยตา ๑ อริยธัมมัง อโสคุณมยตา ๑ อุปารัมภจิตตคา ๑ ก็อาจเพื่อละซึ่งธรรมสาม คือ มุฏฐัสจจะ ๑ อสัมปรัญญะ ๑ เจตโส วลเชปะ ๑.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อละทิ้งซึ่งธรรมสาม คือ อุทฺธจจะ ๑ อสัจจระ ๑ ทสฺสึธระ ๑ ก็อาจเพื่อละซึ่งธรรมสาม คือ อริยานัง อทิสันกัมมยตา ๑ อริยธัมมัง อโสคุณมยตา ๑ อุปารัมภจิตตคา ๑.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อละได้ซึ่งธรรมสาม คือ อสัทธิยะ ๑
อวตัณฺเฐสา ๑ โกลัมบะ ๑ ก็อาจเพื่อละซึ่งธรรมสาม คือ อุทัจจะ ๑ อสังวระ ๑
ทุสสัณฺฑะ ๑.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อละได้ซึ่งธรรมสาม คือ อนาหริยะ ๑
โทวจัสสกา ๑ ปาปมิตฺตกา ๑ ก็อาจเพื่อละซึ่งธรรมสาม คือ อสัทธิยะ ๑ อวตัณฺเฐสา ๑
โกลัมบะ ๑.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อละได้ซึ่งธรรมสาม คือ อหิริกะ ๑ อนินท
คัมปะ ๑ ปมาทะ ๑ ก็อาจเพื่อละซึ่งธรรมสาม คือ อนาหริยะ ๑ โทวจัสสกา ๑
ปาปมิตฺตกา ๑ :

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล^{นี้} เป็นผู้มั่งคั่ง มีโอคคัมปะ มีอัมปมาทะ
(ความไม่ประมาณ) แล้ว.

เขาเมื่อเป็นผู้มั่งคั่งอัมปมาทะอยู่แล้ว ก็อาจเพื่อละซึ่งอนาหริยะ ๑ โทวจัสสกา ๑
ปาปมิตฺตกา ๑ ;

เขาเมื่อเป็นผู้มั่งคั่งอาณาเขตตะ (มิตรที่คั่งงาม) ก็อาจเพื่อละซึ่งอสัทธิยะ ๑
อวตัณฺเฐสา ๑ โกลัมบะ ๑ ;

เขาเมื่อเป็นผู้มีอาร์ทวิริยะ (ความเพียรอันปรารภแล้ว) ก็อาจเพื่อละซึ่ง
อุทัจจะ ๑ อสังวระ ๑ ทุสสัณฺฑะ ๑ ;

เขาเมื่อเป็นผู้มีศีล ก็อาจเพื่อละซึ่งอริยานัง อหัตถณกัมมิกา ๑ อวิธัมมัง
อโธตุกัมมิกา ๑ อุปารัมภกิตทกา ๑ ;

เขาเมื่อเป็นผู้มีอนุปารัมภจิตตะ (จิตไม่เที่ยวไปเกาะเกี่ยวแล้ว) ก็อาจเพื่อละ
ซึ่งภฏฐัสสัจจะ ๑ อสัมปชัญญะ ๑ เจตโส วิกเขปะ ๑ ;

เขาเมื่อเป็นผู้มีอธิจิตตจิตตะ (จิตไม่ส่ายแล้ว) ก็อาจเพื่อละซึ่งอโยนิโส-
มนสิการ ๑ กุมมกเสวนา ๑ เจตโส สีนัตตา ๑ ;

เขาเมื่อเป็นผู้มีอนินจิตตะ (จิตไม่ทหนุ่แล้ว) ก็อาจเพื่อละซึ่งลักกายหิฏฐิ ๑
วิจิกิจจา ๑ สลัปปัตตปรามาส ๑ ;

เขาเมื่อเป็นผู้ไม่มีวิจิกิจจาแล้ว ก็อาจเพื่อละซึ่งราคะ ๑ โทสะ ๑ โมหะ ๑ ;

เขาเมื่อเป็นผู้ละได้แล้วซึ่งราคะ ๑ โทสะ ๑ โมหะ ๑ ก็อาจเพื่อละซึ่ง
ชาติ ๑ ชรา ๑ มรณะ ๑, กังนั แล.

หมายเหตุสรุปรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า คำว่า “ปัจจุ-
สมุปปาต” มีความหมายกว้าง คือ มิได้หมายถึงหลักธรรมที่กล่าวหาว่า อวิชชาปัจจุ
สงขารวา เป็นต้น เพียงอย่างเดียว. แต่หมายถึงหลักธรรมใด ๆ ก็ได้ ที่เนื่องกันเป็นสาย
ในรูปจะเป็นปัจจัยต่อกันและกันสืบต่อกันไป. ส่วนหลักที่เรียกว่า อหัตถณกัมมิกา ตั้งขึ้น
จากความในเบื้องต้น ซึ่งสืบสายต่อเนื่องของปัจจุสมุปปาตแสดงให้เห็นชัดอยู่. เพราะคำว่า
แสดงไปในลักษณะของการปฏิบัติ ; ดังนั้น จึงนำมาแสดงไว้เพื่อประโยชน์ทั้งการ
ศึกษาและการปฏิบัติ และเพื่อให้เข้าใจความหมายของคำว่า “ปัจจุสมุปปาต” หรือ
“อหัตถณกัมมิกา” ยิ่งขึ้น. หลักธรรมปฏิบัติที่อยู่ในรูปของปัจจุสมุปปาต เช่นนี้ ยังมี
อีกมาก ส่วนที่ควรแก่การสนใจ.

วิธีปฏิบัติต่ออาหารสี่ ในลักษณะที่เป็นปัจจัยสมบูรณ์*

ก. ว่าด้วยลักษณะอาหารสี่ โศธูปมา^๑

ลูกก่อนภิกษุทั้งหลาย! อาหาร ๔ อย่างเหล่านี้ ย่อมเป็นไปเพื่อความดำรง
อยู่ของภุคส์ภุคีสัตว์ทั้งหลาย หรือว่า เพื่ออนุเคราะห์แก่สมณะเจ้าทั้งหลาย. อาหาร
๔ อย่าง เป็นอย่างไรเล่า? สี่อย่างคือ (๑) กฬพีการาหาร ที่หยาบบ้าง สะเอียดบ้าง
(๒) ศัสสะ (๓) มโนสญฺเจศนา (๔) วิญญาณ. ลูกก่อนภิกษุทั้งหลาย! อาหาร ๔ อย่าง
เหล่านี้แล ย่อมเป็นไปเพื่อความดำรงอยู่ของภุคส์ภุคีสัตว์ทั้งหลาย หรือว่า เพื่ออนุเคราะห์
แก่สมณะเจ้าทั้งหลาย.

ลูกก่อนภิกษุทั้งหลาย! กฬพีการาหาร จะพึงเห็นได้อย่างไร? ลูกก่อนภิกษุ
ทั้งหลาย! เปรียบเหมือนภรรยาสามีสองคน ถือเอาตะเบียงสำหรับเดินทางเล็กน้อย เดิน
ไปสู่หนทางอันกันการ. สองภรรยาสามีนั้น มีบุตรน้อยคนเดียวผู้น่ารักนำเอาเอ็นดูอยู่คนหนึ่ง.
เมื่อขณะเขาทั้งสองกำลังเดินทางไปตามทางอันกันการอยู่นั้น ตะเบียงสำหรับเดินทางที่เขาถืออยู่
เพียงเล็กน้อยนั้น ได้หล่นลงไปแล้ว หนทางอันกันการนั้น ยังเหลืออยู่ เขาทั้งสองนั้น
ยังไม่เดินข้ามหนทางอันกันการนั้นไปได้, ครั้นนั้นแล สองภรรยาสามีนั้น ได้มาคิดกันว่า
“ตะเบียงสำหรับเดินทางของเราทั้งสองที่มีอยู่เพียงเล็กน้อยนี้ ได้หล่นลงแล้ว หนทาง
อันกันการนี้ยังเหลืออยู่ ทั้งเรายังไม่เดินข้ามหนทางอันกันการนั้นไปได้ อย่างกระนั้นเลย
เราทั้งสองคนพึงมาบุตรน้อยคนเดียวผู้น่ารักนำเอาเอ็นดูเสีย แล้วทำให้เป็นเนื้อเค็ม และ

๑. สูตรที่ ๓ มหาวรรค อภิสมัชชสูตรที่ ๓ นิกาย. ส. ๑๖/๑๑๘/๒๔๐, คริสต์ภิกษุทั้งหลาย ที่เรทวัน.

เนืออย่าง บริโกลเนือบุตรเนือแะละ เคินขำหมทนทางอันกันการที่ยังเหลืออยู่กันเด็ก เพราะถ้าไม่ทำเช่นนั้น พวกเราทั้งสามคนจะต้องพากันพินาศหมดแน่” ดังนี้. ครั้นนั้นแลภรรยาสามีทั้งสองนั้น จึงร่ำบุตรน้อยคนเดียวผู้นำรักนำเอ็นดูนั้น แล้วทำให้เป็นเนื้อเค็มและเนืออย่าง บริโกลเนือบุตรนั้นเหียว เคินขำหมทนทางอันกันการที่ยังเหลืออยู่นั้น. สองภรรยาสามีนั้น บริโกลเนือบุตรไปพลาถพร้อมกับก้อนอกไปพลาถ ร่ำพันว่า “บุตรน้อยคนเดียวของเราไปไหนเสีย บุตรน้อยคนเดียวของเราไปไหนเสีย” ดังนี้.

ทูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เธอทั้งหลายจะสำคัญความข้อนั้นว่าอย่างไร? สองภรรยาสามีนั้น จะพึงบริโกลเนือบุตรเป็นอาหาร เพื่อความเพลิกเพลิดสนุกสนานบ้าง เพื่อความมัวเมาบ้าง เพื่อความประคับประคองบ้าง หรือเพื่อตบแต่ง (ร่างกาย) บ้าง หรือหนอ? ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้นกราบทูลว่า “ข้อนั้นหาเป็นเช่นนั้นไม่ พระเจ้าข้า!” แล้วตรัสต่อไปว่า “ถ้าอย่างนั้น สองภรรยาสามีนั้น จะพึงบริโกลเนือบุตรเป็นอาหาร เพียงเพื่อ (อาศัย) เคินขำหมทนทางอันกันการเท่านั้น ไซ้ไหม? “ไซ้ พระเจ้าข้า!”. ทูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ข้อนั้นมีอุปมาฉันใด, เราย่อมกล่าวว่า กพพิการาหาร อันอริยสาวกพึงเห็น (ว่ามีอุปมาเหมือนเนือบุตร) ฉะนั้น. ทูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่ออกพพิการาหาร อันลริยสาวกกำหนดรู้ได้แล้ว, ราคะ (ความกำหนัด) ที่มีเบญจกามคุณเป็นแดนเกิด ล้อมเป็นสิ่งที่อริยสาวกนั้นกำหนดรู้ได้แล้วด้วย; เมื่อราคะที่มีเบญจกามคุณเป็นแดนเกิด เป็นสิ่งที่อริยสาวกนั้นกำหนดรู้ได้แล้ว, สักโขณันันตลลริยสาวก ประกอบเข้าแล้ว จะพึงเป็นเหตุให้เข้าสู่โลกนี้ได้อีก ล้อมไม่หิ.

ทูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็สัตว์สฬาร จะพึงเห็นได้อย่างไร? ทูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เปรียบเหมือนแม่โคนมที่ปราวศจากหนังห่อหุ้ม : ถ้าแม่โคมนั้นพึงยืนพึงผายอยู่ ไซ้ มันก็จะพึงถูกพวกตัวสัตว์ที่อาศัยผาเจาะกิน; ถ้าแม่โคมนั้นพึงยืนพึงคั่นไม่อยู่ ไซ้

มันก็จะพึงถูกพวกสัตว์ชั้นอากาศชั้นไม้ไผ่กิน ; ถ้าหากแม่โคมนั้นจะพึงลงไปในน้ำอยู่
ไว้ มันก็จะพึงถูกพวกสัตว์ที่อาศัยน้ำคอยกัดกิน ; ถ้าหากแม่โคมนั้นจะพึงขึ้น
อาศัยอยู่ในที่โล่งแจ้งไว้ มันก็จะพึงถูกพวกสัตว์ที่อาศัยอยู่ในอากาศเกาะกัดกิน
ทุกก่อนภิกษุทั้งหลาย ! แม่โคมนที่ปราศจากหนังหุ้มมัน จะพึงไปอาศัยอยู่สถานที่ใด ๆ
ก็ตาม มันก็จะพึงถูกร้าพวกสัตว์ที่อาศัยอยู่ในสถานที่นั้น ๆ กัดกินอยู่ร่ำไป, ข้อนั้นมีอุปมา
ฉันใด ; ทุกก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เราขอกล่าวว่า ผัสสาหาร อันอริยสาวกพึงเห็น (ว่ามี
อุปมาเหมือนแม่โคมนที่ปราศจากหนังหุ้ม) ฉะนั้น, ทุกก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เมื่อ
ผัสสาหาร อันอริยสาวกกำหนดรู้ได้แล้ว, เวทนาทั้งสาม ย่อมเป็นสิ่งที่อริยสาวก
นั้นกำหนดรู้ได้แล้วด้วย ; เมื่อเวทนาทั้งสาม เป็นสิ่งที่อริยสาวกกำหนดรู้ได้แล้ว,
เราขอกล่าวว่า “สิ่งใด ๆ ที่ควรกระทำให้ยิ่งขึ้นไป (กว่านี้) ย่อมไม่มีแก่อริยสาวก
หน” ดังนี้.

ทุกก่อนภิกษุทั้งหลาย ! กัมมโนสัจเจตนาหาร จะพึงเห็นได้อย่างไร ; ทุกก่อน
ภิกษุทั้งหลาย ! เปรียบเหมือนหลุมถ่านเพลิง สักเกินกว่าตัวบุรุษหนึ่ง เต็มด้วยถ่านเพลิง
ที่ปราศจากเปลวและปราศจากควันมีอยู่. ครั้นนั้น บุรุษผู้หนึ่ง ผู้ต้องการเป็นอยู่
ไม่ยากตาย รักสุข เกลียดทุกข์ มาสู่ที่นั่น, และมีบุรุษที่มีกำลังกล้าแข็งอีกสองคน
จับบุรุษนั้น ที่เขนแต่ละข้าง แล้วอุ้มคว่ำพาไปยังหลุมถ่านเพลิงนั้น, ทุกก่อนภิกษุทั้งหลาย !
ครั้นนั้นแล บุรุษนั้น มีความคิด ความปรารถนา ความตั้งใจ ที่จะให้ต่างไกลหลุมถ่าน-
เพลิงนั้น, ข้อนั้นเพราะเหตุไรเล่า ; ทุกก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ข้อนั้นเพราะเหตุว่าบุรุษนั้น
ย่อมรู้ว่า “ถ้าเรจกตกลงไปยังหลุมถ่านเพลิงนี้ไว้ เราก็จะพึงถึงความตาย หรือได้
รับทุกข์เข็ญตาย เพราะข้อนี้เป็นเหตุ” ดังนี้, ข้อนั้นมีอุปมาฉันใด ; ทุกก่อนภิกษุทั้งหลาย !
เราขอกล่าวว่า มโนสัจเจตนาหาร อันอริยสาวกพึงเห็น (ว่ามีอุปมาเหมือนหลุมถ่าน-
เพลิง) ฉะนั้น, ทุกก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เมื่อมโนสัจเจตนาหาร อันอริยสาวกกำหนด

รู้ได้แล้ว, ตัณหาทั้งสาม ย่อมเป็นสิ่งที่วิธยสาวกนั้นกำหนดรู้ได้แล้วด้วย; เมื่อ ตัณหาทั้งสามเป็นสิ่งที่วิธยสาวกกำหนดรู้ได้แล้ว, เราต้องกล่าวว่า “ก็อะไรที่ควรกระทำให้ยังชนไป (กว่านี้) นอกเหนือแก่วิธยสาวกนั้น” ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! กิเลสญาณอาหาร จะพึงเห็นได้อย่างไร? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เปรียบเหมือนพวกเจ้าหน้าที่ยึดโจรผู้กระทำผิดได้แล้ว แสดงแก่พระราชว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้สมมติเทพ! โจรผู้นี้เป็นผู้กระทำผิดต่อใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท ขอใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท จงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้ลงโทษโจรผู้นี้ตามที่ทรงเห็นสมควรเถิด พระพุทธเจ้าข้า!”. พระราชามีพระกระแสรับสั่งอย่างนี้ว่า “ดูก่อนท่านผู้เจริญทั้งหลาย! ท่านทั้งหลายจงไป จงประหารชีวิตบุรุษนี้เสียด้วยหอกหรือเล็มในเวลาเย็น”. เจ้าหน้าที่ยึดนั้น จึงประหารนักโทษนั้นด้วยหอกหรือเล็ม ในเวลาเช้า. ต่อมา ในเวลาเที่ยงวัน พระราชาทรงซักถามเจ้าหน้าที่ยึดนั้นอย่างนี้ว่า “ดูก่อนท่านผู้เจริญทั้งหลาย! นักโทษคนนั้น เป็นอย่างไรบ้าง?”. พวกเขากันกราบทูลว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้สมมติเทพ! นักโทษนั้นยังมีชีวิตอยู่ตามเดิม พระพุทธเจ้าข้า!”. พระราชาทรงมีพระกระแสรับสั่งอย่างนี้ว่า “ดูก่อนท่านผู้เจริญทั้งหลาย! ท่านทั้งหลายจงไป จงประหารนักโทษนั้นเสีย ด้วยหอกหรือเล็มในเวลาเที่ยงวัน” ดังนี้. พวกเจ้าหน้าที่ยึดนั้นจึงได้ประหารนักโทษนั้นด้วยหอกหรือเล็ม ในเวลาเที่ยงวัน. ต่อมา ในเวลาเย็น พระราชาทรงซักถามเจ้าหน้าที่ยึดนั้นอีกว่า “ดูก่อนท่านผู้เจริญทั้งหลาย! นักโทษนั้น เป็นอย่างไรบ้าง?”. เขากันกราบทูลว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้สมมติเทพ! นักโทษนั้นยังมีชีวิตอยู่ตามเดิม พระพุทธเจ้าข้า!”. พระราชาทรงมีพระกระแสรับสั่งอีกว่า “ดูก่อนท่านทั้งหลาย! ท่านทั้งหลายจงไป จงประหารนักโทษนั้นเสียด้วยหอกหรือเล็ม ในเวลาเย็น” ดังนี้. เจ้าหน้าที่ยึดนั้น จึงได้ประหารนักโทษนั้นด้วยหอกหรือเล็ม ในเวลาเย็น. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เธอทั้งหลายจะสำคัญความข้อนี้อย่างไร? บุรุษนักโทษนั้น

ถูกพวกเจ้าหน้าที่ประหารด้วยหอกสามร้อยเล่ม ตลอดทั้งวัน เขาจะพึงเสวยแต่ทุกข์-
โศกที่มีชื่อนั้นเป็นเหตุ เท่านั้นมิใช่หรือ? คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุรุษนักโทษนั้น
ถูกพวกเจ้าหน้าที่ประหารด้วยหอกแม่ (เล่มเดียว) นั้น ก็พึงเสวยทุกข์โศกที่มีชื่อนั้น
เป็นเหตุ (มากอยู่แล้ว) ก็จงกล่าวไปไยถึงการที่บุรุษนักโทษนั้นถูกประหารด้วยหอก
สามร้อยเล่มเล่า, ชื่อนี้มีอุปมาจันใด; คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย! เราขอมุกกล่าวว่า
วิญญูณาหาร อันอริยสาวกพึงเห็น (ว่ามีอุปมาเหมือนนักโทษถูกประหารนั้น) จักนั้น.
คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อวิญญูณาหาร อันอริยสาวกกำหนดรู้ได้แล้ว, นามรูป
ย่อมเป็นสิ่งที่อริยสาวกนั้นกำหนดรู้ได้แล้วด้วย; เมื่อนามรูปเป็นสิ่งที่อริยสาวก
กำหนดรู้ได้แล้ว, เราขอมุกกล่าวว่า “สิ่งใดๆ ที่ควรกระทำให้งดขึ้นไป (กว่านี้)
ย่อมไม่มีแก่กัณฐีอริยสาวกนั้น”, ดังนี้ แล.

ข. ว่าด้วยอาการเกิดดับแห่งอาหารสี่^๑

คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย! อาหาร ๔ อย่างเหล่านี้ ย่อมเป็นไปเพื่อความดำรงอยู่
ของภุคส์ภุคีทั้งหลาย หรือว่าเพื่อย้อนุเคราะห์แก่สัมภเวสีส์ภุคีทั้งหลาย. อาหาร ๔ อย่าง
เป็นอย่างไรเล่า? สี่อย่างคือ (๑) กฬพิการาหาร ที่หยาบบ้าง ละเอียดบ้าง (๒) ผัสสะ
(๓) มโนสัญเจตนา (๔) วิญญาณ.

คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย! อาหาร ๔ อย่างเหล่านี้แล ย่อมเป็นไปเพื่อความดำรง
อยู่ของภุคส์ภุคีทั้งหลาย หรือว่า เพื่อย้อนุเคราะห์แก่สัมภเวสีส์ภุคีทั้งหลาย.

คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถ้ามีราคะ (ความกำหนัด) มินันทิ (ความเพลิน)
มีตัณหา (ความอยาก) ในกฬพิการาหาร ไซ้, วิญญาณ ก็เป็นสิ่งที่พึงอยู่ได้ เจริญ

๑. สูตรที่ ๔ มหาวรรค อภิษมยสังยุตต์ นิทาน. ส. ๑๖/๑๒๒/๒๔๕, ศรังคภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

งอกงามอยู่ได้ ในภพพิการหารนั้น. วิญญาณ ที่ตั้งอยู่ได้ เจริญงอกงามอยู่ได้ มีอยู่ในที่ใด, การหยั่งลงแห่งนามรูป ก็มีอยู่ในที่นั้น. การหยั่งลงแห่งนามรูป มีอยู่ในที่ใด, ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย ก็มีอยู่ในที่นั้น. ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย มีอยู่ในที่ใด, การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป ก็มีอยู่ในที่นั้น. การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป มีอยู่ในที่ใด, ชาติขรามรณะต่อไป ก็มีอยู่ในที่นั้น. ชาติขรามรณะต่อไป มีอยู่ในที่ใด, ทุกก่อนภิกษุทั้งหลาย! เราเรียกที่นั้นว่า “เป็นที่มิไถก มิธลี มีความคับแคบ” ดังนี้.

ทุกก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถ้ามีราคะ (ความกำหนัด) มินันทิ (ความเพสิน) มีตัณหา (ความอยาก) ในผัสสาหาร ๕, วิญญาณ ก็เป็นสิ่งที่ตั้งอยู่ได้ เจริญงอกงามอยู่ได้ ในผัสสาหารนั้น. วิญญาณที่ตั้งอยู่ได้ เจริญงอกงามอยู่ได้ มีอยู่ในที่ใด, การหยั่งลงแห่งนามรูป ก็มีอยู่ในที่นั้น. การหยั่งลงแห่งนามรูป มีอยู่ในที่ใด, ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย ก็มีอยู่ในที่นั้น. ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย มีอยู่ในที่ใด, การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป ก็มีอยู่ในที่นั้น. การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป มีอยู่ในที่ใด, ชาติขรามรณะต่อไป ก็มีอยู่ในที่นั้น. ชาติขรามรณะต่อไป มีอยู่ในที่ใด, ทุกก่อนภิกษุทั้งหลาย! เราเรียกที่นั้นว่า “เป็นที่มิไถก มิธลี มีความคับแคบ” ดังนี้.

ทุกก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถ้ามีราคะ มินันทิ มีตัณหา ในมนโธฏเจตนาหาร ๕, วิญญาณก็เป็นสิ่งที่ตั้งอยู่ได้ เจริญงอกงามอยู่ได้ ในมนโธฏเจตนาหารนั้น. วิญญาณที่ตั้งอยู่ได้ เจริญงอกงามอยู่ได้ มีอยู่ในที่ใด, การหยั่งลงแห่งนามรูป ก็มีอยู่ในที่นั้น. การหยั่งลงแห่งนามรูป มีอยู่ในที่ใด, ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย ก็มีอยู่ในที่นั้น. ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย มีอยู่ในที่ใด, การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป ก็มีอยู่ในที่นั้น. การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป มีอยู่ในที่ใด, ชาติขรามรณะต่อไป ก็มีอยู่ในที่นั้น. ชาติขรามรณะต่อไป มีอยู่ในที่ใด, ทุกก่อนภิกษุทั้งหลาย! เราเรียกที่นั้นว่า “เป็นที่มิไถก มิธลี มีความคับแคบ” ดังนี้.

ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถ้ามีราคะ มีนันทิ มีตัณหา ในวิญญาณอาหาร ไซ้, วิญญาณก็เป็นสิ่งที่ตั้งอยู่ได้ เจริญงอกงามอยู่ได้ ในวิญญาณอาหารนั้น. วิญญาณ ที่ตั้งอยู่ได้ เจริญงอกงามอยู่ได้ มีอยู่ ในที่ใด, การหยั่งลงแห่งนามรูป ก็มีอยู่ในที่นั้น. การหยั่งลงแห่งนามรูป มีอยู่ ในที่ใด, ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย ก็มีอยู่ในที่นั้น. ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย มีอยู่ ในที่ใด, การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป ก็มีอยู่ในที่นั้น. การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป มีอยู่ ในที่ใด, ชาติขรามรณะต่อไป ก็มีอยู่ในที่นั้น. ชาติขรามรณะต่อไป มีอยู่ ในที่ใด, ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เราเรียกที่นั้นว่า “เป็นที่มิได้ มีอริ มีความคับแค้น” ดังนี้.

ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เปรียบเหมือนช่างซ่อม หรือช่างเขียน, เมื่อมีน้ำย้อม คือคราม ขมิ้น คราม หรือสีแห่งอื่น ก็จะพึงเขียนรูปสตรี หรือรูปบุรุษ ลงที่แผ่น กระดาษ หรือผืนผ้า หรือผืนผ้า ซึ่งเกลี้ยงเกลา ได้ครบทุกส่วน, อุปมานั้นใด; ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อุปมาอย่างนั้นคือ ถ้ามีราคะ มีนันทิ มีตัณหา ในกัพพิการาหาร ไซ้, วิญญาณ ก็เป็นสิ่งที่ตั้งอยู่ได้ เจริญงอกงามอยู่ได้ ในกัพพิการาหารนั้น. วิญญาณ ที่ตั้งอยู่ได้ เจริญงอกงามอยู่ได้ มีอยู่ ในที่ใด, การหยั่งลงแห่งนามรูป ก็มีอยู่ในที่นั้น. การหยั่งลงแห่งนามรูป มีอยู่ ในที่ใด, ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย ก็มีอยู่ในที่นั้น. ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย มีอยู่ ในที่ใด, การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป ก็มีอยู่ในที่นั้น. การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป มีอยู่ ในที่ใด, ชาติขรามรณะต่อไป ก็มีอยู่ในที่นั้น. ชาติขรามรณะต่อไป มีอยู่ ในที่ใด, ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เราเรียกที่นั้นว่า “เป็นที่มิได้ มีอริ มีความคับแค้น” ดังนี้. ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถ้ามีราคะ มีนันทิ มีตัณหา ในผัสสาหาร ไซ้, วิญญาณ ก็เป็นสิ่งที่ตั้งอยู่ได้ เจริญงอกงามอยู่ได้ ในผัสสาหารนั้น. วิญญาณ ที่ตั้งอยู่ได้ เจริญงอกงามอยู่ได้ มีอยู่ ในที่ใด, การหยั่งลงแห่งนามรูป ก็มีอยู่ในที่นั้น. การหยั่งลงแห่งนามรูป มีอยู่ ในที่ใด, ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย ก็มีอยู่ใน

ที่นั่น. ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย มีอยู่ ในที่ใด, การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป ก็มีอยู่
 ในที่นั่น. การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป มีอยู่ ในที่ใด, ชาติขรามณะต่อไป ก็มีอยู่ในที่นั่น.
 ชาติขรามณะต่อไป มีอยู่ ในที่ใด, ตุก่อนภิกษุทั้งหลาย! เราเรียกที่นั่นว่า “เป็นที่มีโสภ
 มีธูลี มีความคับแคบ” ดังนี้. ตุก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถ้ามีราคะ มีนันทิ มีตัณหา
 โสมโนสสุเจตนาหาร ไซว์, วิญญาณ ก็เป็นสิ่งที่ตั้งอยู่ได้ เจริญงอกงามอยู่ได้ โสมโนสสุ-
 เจตนาหารนั้น, วิญญาณ ที่ตั้งอยู่ได้ เจริญงอกงามอยู่ได้ มีอยู่ ในที่ใด, การหยั่งลงแห่ง
 นามรูป ก็มีอยู่ในที่นั่น, การหยั่งลงแห่งนามรูป มีอยู่ ในที่ใด, ความเจริญแห่งสังขาร
 ทั้งหมด ก็มีอยู่ในที่นั่น, ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย มีอยู่ ในที่ใด, การบังเกิดใน
 ภพใหม่ต่อไป ก็มีอยู่ในที่นั่น. การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป มีอยู่ ในที่ใด, ชาติขรามณะ
 ต่อไป ก็มีอยู่ในที่นั่น. ชาติขรามณะต่อไป มีอยู่ ในที่ใด, ตุก่อนภิกษุทั้งหลาย! เราเรียก
 ที่นั่นว่า “เป็นที่มีโสภ มีธูลี มีความคับแคบ” ดังนี้. ตุก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถ้ามีราคะ
 มีนันทิ มีตัณหา ในวิญญาณอาหาร ไซว์, วิญญาณ ก็เป็นสิ่งที่ตั้งอยู่ได้ เจริญงอกงามอยู่ได้
 ในวิญญาณอาหารนั้น, วิญญาณ ที่ตั้งอยู่ได้ เจริญงอกงามอยู่ได้ มีอยู่ ในที่ใด, การหยั่ง
 ลงแห่งนามรูป ก็มีอยู่ในที่นั่น. การหยั่งลงแห่งนามรูป มีอยู่ ในที่ใด, ความเจริญแห่ง
 สังขารทั้งหลาย ก็มีอยู่ในที่นั่น. ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย มีอยู่ ในที่ใด, การ
 บังเกิดในภพใหม่ต่อไป ก็มีอยู่ในที่นั่น. การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป มีอยู่ ในที่ใด,
 ชาติขรามณะต่อไป ก็มีอยู่ในที่นั่น. ชาติขรามณะต่อไป มีอยู่ ในที่ใด, ตุก่อนภิกษุ
 ทั้งหมด! เราเรียกที่นั่นว่า “เป็นที่มีโสภ มีธูลี มีความคับแคบ” ดังนี้.

(ข้อความต่อไปนี้เป็นข้อความฝ่ายปฏิบัติภิกษุ คือ ตรงกับข้าง.)

ตุก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถ้าไม่มีราคะ (ความกำหนัด) ไม่มีนันทิ (ความ
 เพลิน) ไม่มีตัณหา (ความอยาก) ในภพที่การอาหาร แล้วไซว์, วิญญาณ ก็เป็นสิ่งที่ตั้ง
 อยู่ไม่ได้ เจริญงอกงามอยู่ไม่ได้ ในภพที่การอาหารนั้น. วิญญาณ ตั้งอยู่ไม่ได้ เจริญงอก
 งามอยู่ไม่ได้ ในที่ใด, การหยั่งลงแห่งนามรูป ย่อมไม่มีในที่นั่น. การหยั่งลงแห่งนามรูป

ไม่มีในที่ใด, ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย ย่อมไม่มี ในที่นั้น, ความเจริญแห่งสังขาร
ทั้งหลาย ไม่มีในที่ใด, การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป ย่อมไม่มี ในที่นั้น, การบังเกิด
ในภพใหม่ต่อไป ไม่มีในที่ใด, ชาติขรามรณะต่อไป ย่อมไม่มี ในที่นั้น, ชาติขรามรณะ
ต่อไป ไม่มีในที่ใด, ชุกก่อนภิกษุทั้งหลาย! เราเรียก “ที่” นี้ว่าเป็น “ที่ไม่มีโสภ
ไม่มีธมฺม ไม่มีสวามคัณคัณ” ดังนี้.

ชุกก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถ้าไม่มีราคะ ไม่มีนันทิ ไม่มีคัมภา ในคัสสา-
หาร แล้ว ไซว์, วิญญาณ ก็เป็นสิ่งที่ตั้งอยู่ไม่ได้ เจริญออกงามอยู่ไม่ได้ ในผัสสาหารนั้น.
วิญญาณ ตั้งอยู่ไม่ได้ เจริญออกงามอยู่ไม่ได้ ในที่ใด, การยังลงแห่งนามรูป ย่อม
ไม่มี ในที่นั้น, การยังลงแห่งนามรูป ไม่มี ในที่ใด, ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย
ย่อมไม่มี ในที่นั้น, ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย ไม่มี ในที่ใด, การบังเกิดในภพใหม่
ต่อไป ย่อมไม่มี ในที่นั้น, การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป ไม่มี ในที่ใด, ชาติขรามรณะ
ต่อไป ย่อมไม่มี ในที่นั้น, ชาติขรามรณะต่อไป ไม่มี ในที่ใด, ชุกก่อนภิกษุทั้งหลาย!
เราเรียก “ที่” นี้ว่าเป็น “ที่ไม่มีโสภ ไม่มีธมฺม ไม่มีสวามคัณคัณ” ดังนี้.

ชุกก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถ้าไม่มีราคะ ไม่มีนันทิ ไม่มีคัมภา ในมโนอัฏ-
เจตนาหาร แล้ว ไซว์, วิญญาณ ก็เป็นสิ่งที่ตั้งอยู่ไม่ได้ เจริญออกงามอยู่ไม่ได้ ใน
มโนอัฏเจตนาหารนั้น, วิญญาณ ตั้งอยู่ไม่ได้ เจริญออกงามอยู่ไม่ได้ ในที่ใด, การยัง
ลงแห่งนามรูป ย่อมไม่มี ในที่นั้น, การยังลงแห่งนามรูป ไม่มี ในที่ใด, ความเจริญ
แห่งสังขารทั้งหลาย ย่อมไม่มี ในที่นั้น, ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย ไม่มี ในที่ใด,
การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป ย่อมไม่มี ในที่นั้น, การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป ไม่มีใน
ที่ใด, ชาติขรามรณะต่อไป ย่อมไม่มี ในที่นั้น, ชาติขรามรณะต่อไป ไม่มี ในที่ใด,
ชุกก่อนภิกษุทั้งหลาย! เราเรียก “ที่” นี้ว่าเป็น “ที่ไม่มีโสภ ไม่มีธมฺม ไม่มีสวาม
คัณคัณ” ดังนี้.

ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถ้าไม่มีราคะ ไม่มีเมถุนิ ไม่มีคันหา ในวิญญาณาหาร แล้ว ไข้ว, วิญญาณ ก็เป็นสิ่งที่ตั้งอยู่ไม่ได้ เจริญงอกงามอยู่ไม่ได้ ในวิญญาณาหารนั้น. วิญญาณ ตั้งอยู่ไม่ได้ เจริญงอกงามอยู่ไม่ได้ ในทีใด, การหยั่งลงแห่งนามรูป ย่อมไม่มี ในที่นั้น. การหยั่งลงแห่งนามรูป ไม่มีในทีใด, ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย ย่อมไม่มี ในที่นั้น. ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย ไม่มีในทีใด, การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป ย่อมไม่มี ในที่นั้น. การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป ไม่มีในทีใด, ชาติขรามณะต่อไป ย่อมไม่มี ในที่นั้น. ชาติขรามณะต่อไป ไม่มีในทีใด, ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เราเรียก “ที่” นั้นว่าเป็น “ที่ไม่มีโรค ไม่มีอุล ไม่มีลวามลับแค้น” ดังนี้.

ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เปรียบเหมือนเรือนยอด หรือศาลาเรือนยอดที่ตั้งอยู่ทางทิศเหนือ หรือใต้ก็ตาม เป็นเรือนมีหน้าต่างทางทิศตะวันออก. ครั้นพระอาทิตย์ขึ้นมา แสงสว่างแห่งพระอาทิตย์ส่องเข้าไปทางช่องหน้าต่างแล้ว จักตั้งอยู่ที่ส่วนไหนแห่งเรือนนั้นเล่า?

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! แสงสว่างแห่งพระอาทิตย์ จักปรากฏที่ฝาเรือนข้างในทิศตะวันตก พระเจ้าข้า”.

ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถ้าฝาเรือนทางทิศตะวันตกไม่มีเล่า แสงสว่างแห่งพระอาทิตย์นั้นจักปรากฏอยู่ที่ไหน?

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! แสงสว่างแห่งพระอาทิตย์นั้น จักปรากฏที่พื้นดินพระเจ้าข้า”.

ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถ้าพื้นดินไม่มีเล่า แสงสว่างแห่งพระอาทิตย์นั้น จักปรากฏที่ใด?

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! แสงสว่างแห่งพระอาทิตย์นั้น จักปรากฏในน้ำ พระเจ้าข้า!”

ลูกก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถ้าไม่มีแล้ว แสงสว่างแห่งพระอาทิตย์นั้น จักปรากฏ ที่ไหนอีก?

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! แสงสว่างแห่งพระอาทิตย์นั้น ย่อมเป็นสิ่งที่ไม่ ปรากฏแล้ว พระเจ้าข้า!”

ลูกก่อนภิกษุทั้งหลาย! ฉะนั้นก็ฉนั้นนั่นแล : ถ้าไม่มีรากะ ไม่มีหนันทิ ไม่มี คณหา ในกพฬิการาหาร แล้ว ไซ้, วิญญาณ ก็เป็นสิ่งที่ตั้งอยู่ไม่ได้ เจริญองกงามอยู่ ไม่ได้ ในกพฬิการาหารนั้น. วิญญาณ ตั้งอยู่ไม่ได้ เจริญองกงามอยู่ไม่ได้ในที่ใด, การ หยั่งลงแห่งนามรูป ย่อมไม่มี ในที่นั้น. การหยั่งลงแห่งนามรูปไม่มีในที่ใด, ความเจริญ แห่งสังขารทั้งหลาย ย่อมไม่มี ในที่นั้น. ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลายไม่มีในที่ใด, การ บังเกิดในภพใหม่ต่อไป ย่อมไม่มี ในที่นั้น. การบังเกิดในภพใหม่ต่อไปไม่มีในที่ใด, ชาติ ชรามรณะต่อไป ย่อมไม่มี ในที่นั้น. ชาติชรามรณะต่อไปไม่มีในที่ใด, ลูกก่อนภิกษุ ทั้งหลาย! เราเรียก “ที่” นั้นว่าเป็น “ที่ไม่มีโคก ไม่มีฐล ไม่มีความคับแคบ” ดังนี้.

ลูกก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถ้าไม่มีรากะ ไม่มีหนันทิ ไม่มีคณหา ในคณสาหาร แล้ว ไซ้, วิญญาณ ก็เป็นสิ่งที่ตั้งอยู่ไม่ได้ เจริญองกงามอยู่ไม่ได้ ในคณสาหารนั้น. วิญญาณ ตั้งอยู่ไม่ได้ เจริญองกงามอยู่ไม่ได้ในที่ใด, การหยั่งลงแห่งนามรูปย่อมไม่มี ในที่นั้น. การหยั่งลงแห่งนามรูปไม่มีในที่ใด, ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย ย่อมไม่มี ในที่นั้น. ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลายไม่มีในที่ใด, การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป ย่อมไม่มี ในที่นั้น. การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป ไม่มีในที่ใด, ชาติชรามรณะต่อไป ย่อมไม่มี

ในที่นั้น. ชาติขรามรณะต่อไป ไม่มีในที่ใด, ตุก่อนภิกษุทั้งหลาย! เราเรียก “ที่” นั้น
ว่าเป็น “ที่ไม่มีโคก ไม่มีฐิติ ไม่มีความคับแค้น” ดังนี้.

ตุก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถ้าไม่มีวาระ ไม่มีนันทิ ไม่มีคัตถา ในมโนสัญ-
เจตนาหาร แล้วไรรั, วิญญาณ ก็เป็นสิ่งที่ตั้งอยู่ไม่ได้ เจริญออกงามอยู่ไม่ได้ ในมโน-
สัญเจตนาหารนั้น. วิญญาณ ตั้งอยู่ไม่ได้ เจริญออกงามอยู่ไม่ได้ ในที่ใด, การหยั่งลง
แห่งนามรูป ย่อมไม่มี ในที่นั้น. การหยั่งลงแห่งนามรูป ไม่มีในที่ใด, ความเจริญ
แห่งสังขารทั้งหลาย ย่อมไม่มี ในที่นั้น. ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย ไม่มีในที่ใด,
การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป ย่อมไม่มี ในที่นั้น. การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป ไม่มีในที่ใด,
ชาติขรามรณะต่อไป ย่อมไม่มี ในที่นั้น. ชาติขรามรณะต่อไป ไม่มีในที่ใด, ตุก่อน
ภิกษุทั้งหลาย! เราเรียก “ที่” นั้นว่าเป็น “ที่ไม่มีโคก ไม่มีฐิติ ไม่มีความคับแค้น”
ดังนี้.

ตุก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถ้าไม่มีวาระ ไม่มีนันทิ ไม่มีคัตถา ในวิญญาณาหาร
แล้วไรรั, วิญญาณ ก็เป็นสิ่งที่ตั้งอยู่ไม่ได้ เจริญออกงามอยู่ไม่ได้ ในวิญญาณาหารนั้น.
วิญญาณ ตั้งอยู่ไม่ได้ เจริญออกงามอยู่ไม่ได้ ในที่ใด, การหยั่งลงแห่งนามรูป ย่อมไม่มี
ในที่นั้น. การหยั่งลงแห่งนามรูป ไม่มีในที่ใด, ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย ย่อม
ไม่มี ในที่นั้น. ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย ไม่มีในที่ใด, การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป
ย่อมไม่มี ในที่นั้น. การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป ไม่มีในที่ใด, ชาติ ขรา มรณะ ต่อไป
ย่อมไม่มี ในที่นั้น. ชาติ ขรา มรณะ ต่อไป ไม่มีในที่ใด, ตุก่อนภิกษุทั้งหลาย!
เราเรียก “ที่” นั้นว่าเป็น “ที่ไม่มีโคก ไม่มีฐิติ ไม่มีความคับแค้น”, ดังนี้ แล.

บัญญัติปาทานขันธไม้อาจจะเกิด เมื่อรู้เท่าทันเวทนาในปัจจัยสมบูรณ์

ทุก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ... ส่วนบุคคล เมื่อรู้เมื่อเห็น ซึ่ง จักขุ ตามที่เป็นจริง, เมื่อรู้เมื่อเห็น ซึ่งรูปทั้งหลาย ตามที่เป็นจริง, เมื่อรู้เมื่อเห็นซึ่งฉกขุวิญญาณ ตามที่เป็นจริง, เมื่อรู้เมื่อเห็น ซึ่งจักขุสัมผัส ตามที่เป็นจริง, เมื่อรู้เมื่อเห็น ซึ่งเวทนาอันเกิดขึ้น เพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย อันเป็นสุขก็ตาม เป็นทุกข์ก็ตาม ไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุขก็ตาม ตามที่เป็นจริง แล้ว; เขาย่อมไม่กำหนดในจักขุ, ไม่กำหนดในรูปทั้งหลาย, ไม่กำหนดในจักขุวิญญาณ, ไม่กำหนดในจักขุสัมผัส, และไม่กำหนดในเวทนาอันเกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย อันเป็นสุขก็ตาม เป็นทุกข์ก็ตาม ไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุขก็ตาม. **เมื่อบุคคลนั้นไม่กำหนดแล้ว ไม่คิดค้นแล้ว ไม่ลุ่มหลงแล้ว ลมเห็นอาทินวะ** (โทษของสิ่งเหล่านั้น) อยู่เนื่องๆ, **บัญญัติปาทานขันธทั้งหลาย ย่อมถึงซึ่งความไม่ก่อเกิดต่อไป;** และทดหาอันเป็นเครื่องนำไปสู่ภพใหม่ อันประกอบอยู่ด้วยความกำหนดกัวยอำนาจความเพลิน เป็นเครื่องทำให้เพลินอย่างยิ่งในอารมณ์นั้นๆ นั้นอันเขาย่อมละเสียได้; ความกระวนกระวาย (ทรม) แม้ทางกาย อันเขาย่อมละเสียได้, ความกระวนกระวาย แม้ทางจิต อันเขาย่อมละเสียได้; ความแผศเฉา (ตณฺหาป) แม้ทางกาย อันเขาย่อมละเสียได้, ความแผศเฉา แม้ทางจิต อันเขาย่อมละเสียได้; ความเร่าร้อน (ปิพาฬ) แม้ทางกาย อันเขาย่อมละเสียได้, ความเร่าร้อน แม้ทางจิต อันเขาย่อมละเสียได้. บุคคลนั้น **ย่อมแสวงซึ่งความสุขอันเป็นไปทางกาย ด้วย, ซึ่งความสุขอันเป็นไปทางจิต ด้วย.** เมื่อบุคคลเป็นเช่นนั้นแล้ว **ทฎฐิ**ของเขา ย่อมเป็น**สัมมทฎฐิ**; ความดำริของเขา ย่อมเป็น**สัมมาสังกัปปะ**; ความพยายามของเขา ย่อมเป็น**สัมมาวายามะ**; สติของเขา ย่อมเป็น

๑. สฬายตนวิภังคสูตร อปปริ. ม. ๑๔/๕๒๓/๕๒๕, สฬายตนวิภังคสูตร ที่เขตวัน.

สัมมาสี; สมาชิกของเขา ย่อมเป็น**สัมมาสมาธิ;** ส่วนกายกรรม วจีกรรม และอาชีวะ ของเขา เป็น**ธรรมบริสุทธิ**มาแล้วแต่เดิมแต่เทียว. ด้วยอาการอย่างนี้แล **อภิญญาคัมภรต** อันเป็น**อริยะ** ของเขานั้น ย่อมถึงซึ่งความเต็มรอบแห่งความเจริญ; เมื่อเขาทำอภิญญาคัมภรต อันเป็น**อริยะ** ให้เจริญด้วยอาการอย่างนี้อยู่, **สลิขฐาน**ทั้งหลาย แม้ทั้ง ๔ ย่อมถึงซึ่งความเต็มรอบแห่งความเจริญ; **สัมมปปธาน**ทั้งหลาย แม้ทั้ง ๔ ย่อมถึงซึ่งความเต็มรอบแห่งความเจริญ; **อิทธิบาท**ทั้งหลาย แม้ทั้ง ๔ ย่อมถึงซึ่งความเต็มรอบแห่งความเจริญ; **อินทริย**ทั้งหลาย แม้ทั้ง ๕ ย่อมถึงซึ่งความเต็มรอบแห่งความเจริญ; **ผละ**ทั้งหลาย แม้ทั้ง ๕ ย่อมถึงซึ่งความเต็มรอบแห่งความเจริญ; **โพชฌณ**ทั้งหลาย แม้ทั้ง ๗ ย่อมถึงซึ่งความเต็มรอบแห่งความเจริญ. ธรรมทั้งสองคือ**สมณะและวิบัสณา** ของเขานั้น ย่อมเป็นธรรมเคียงคู่กันไป. บุคคลนั้น ย่อม**กำหนดรู้**ด้วยปัญญาอันยิ่ง ซึ่งธรรมทั้งหลายอันบุคคลพึงกำหนดรู้ด้วยปัญญาอันยิ่ง; ย่อม**ละ**ด้วยปัญญาอันยิ่ง ซึ่งธรรมทั้งหลายอันบุคคลพึงละด้วยปัญญาอันยิ่ง; ย่อม**ทำให้เจริญ**ด้วยปัญญาอันยิ่ง ซึ่งธรรมทั้งหลายอันบุคคลพึงทำให้เจริญด้วยปัญญาอันยิ่ง; ย่อม**ทำให้แจ้ง**ด้วยปัญญาอันยิ่ง ซึ่งธรรมทั้งหลายอันบุคคลพึงทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่ง.

คู่ก่อนนิกขุทั้งหลาย! ก็**ธรรมเหล่าโพนเภา** เป็นธรรมอันบุคคลพึงกำหนดรู้ด้วยปัญญาอันยิ่ง? คำตอบ พึงมีว่า **ปัญจอุปาทานขันธ**ทั้งหลาย กล่าวคือ อุปาทานขันธคือรูป อุปาทานขันธคือเวทนา อุปาทานขันธคือสัญญา อุปาทานขันธคือสังขาร อุปาทานขันธคือวิญญาณ : ธรรมทั้งหลายเหล่านี้แล ชื่อว่าเป็นธรรมอันบุคคลพึงกำหนดรู้ด้วยปัญญาอันยิ่ง.

คู่ก่อนนิกขุทั้งหลาย! ก็**ธรรมเหล่าโพนเภา** เป็นธรรมอันบุคคลพึงละด้วยปัญญาอันยิ่ง? คำตอบ พึงมีว่า **อวิชปากัวย ภวตณหา**ด้วย : ธรรมทั้งหลายเหล่านี้แล ชื่อว่าเป็นธรรมอันบุคคลพึงละด้วยปัญญาอันยิ่ง.

ว่าด้วยปฏิจ ๕ ในรูปของการปฏิบัติ

๓๓๗

ศุก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ธรรมเหล่าไหนเล่า เป็นธรรมอันบุคคลพึงทำให้
เจริญด้วยปัญญาอันยิ่ง? คำตอบ พึงมีว่า สมณะด้วย วิภัสสนาด้วย : ธรรมทั้งหลาย
เหล่านั้นแล ชื่อว่าเป็นธรรมอันบุคคลพึงทำให้เจริญด้วยปัญญาอันยิ่ง.

ศุก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ธรรมเหล่าไหนเล่า เป็นธรรมอันบุคคลพึงทำ
ให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่ง? คำตอบ พึงมีว่า วิชชาด้วย วิมุตติด้วย : ธรรมทั้งหลาย
เหล่านั้นแล ชื่อว่าเป็นธรรมอันบุคคลพึงทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่ง.

(ใบกรรมเกี่ยวกับ โสท พาน ชีรนา กาย มโน และสหกตธรรมแห่งอายตนะมีโสท เป็นคำ
ที่มีเนื้อความเหมือนกับที่กล่าวแล้วใบกรรมแห่ง ขันธ์และสหกตธรรมของจักขุ ดังที่กล่าวข้างบนนี้ทุกประการ
พึงขยายความเอาเถาให้เต็มตามนั้น.)

การพิจารณาสภาวธรรม

ตามวิธีปฏิจสมุปบาทกระทั่งวาระสุดท้าย^๑

ศุก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุผู้ฉลาดในฐานะ ๑ ประการ (ตฤทฐานกุสโล)
ผู้พิจารณาไตร่ตรองธรรมโดยวิธี ๓ ประการ (คิริรูปปริกขี) เราเรียกว่า ภิกษุผู้เกฬ^๒ อยู่
จนถึงแห่งพรหมจรรย์ในธรรมวินัยนี้.

ศุก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ภิกษุผู้ฉลาดในฐานะ ๑ ประการ เป็นอย่างไรเล่า?

๑. สูตรที่ ๕ อุปากวรรค ขันธสังยุตต์ ขนฺธ. น. ๑๗/๘๖/๑๑๔, กรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เรตวัน.

๒. เกฬ นี้มีลักษณะอย่างนี้ หมายถึงพรหมจรรย์ ผู้ถึงซึ่งนิพพาน ซึ่งเป็นความสิ้นเชิงแห่งสิ่งที่มีวางในม
องความคับขันแห่งความทุกข์ กล่าวคือการถึงอภยภาวะ อันไม่มีอารมณ์แยก — ผู้แปล

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมรู้จักซึ่งรูป; ... ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งรูป; ... ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งรูป; ... ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งรูป; ... ซึ่งอัสสาทะ (รสอร่อย) แห่งรูป; ... ซึ่งอาทีนวะ (โทษอันต่ำทราม) แห่งรูป; ... ซึ่งนิสสรณะ (อุปายเป็นเครื่องออกไปพ้น) จากรูป (รวม ๘ ประการ).

(ในกรณีในภเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ก็ได้สัตว์ข้อความอย่างเดียวกันทุกตัวอักษร ก็ด้วยความที่กล่าวในกรณีแห่งรูป มีขันธ์แล้วแต่ขันธ์ หรือขันธ์ ๓ เพราะนั้น.)

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! **ก็รูปเป็นอย่างไรเล่า?** มหาภูตรูปทั้งหลาย ๔ อย่าง ด้วย รูปที่อาศัยมหาภูตรูปทั้งหลาย ๔ อย่าง ด้วย : คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้เราเรียกว่า **รูป**; การเกิดขึ้นแห่งรูป ย่อมมี เพราะการเกิดขึ้นแห่งอาหาร; ความดับไม่เหลือแห่งรูป ย่อมมี เพราะความดับไม่เหลือแห่งอาหาร; มรรคอันประกอบด้วยองค์แปดอันประเสริฐนั่นเอง เป็นปฏิภาณให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งรูป, ได้แก่งสังขารคือ ความเห็นชอบ ความดำริชอบ การพูดจาชอบ การทำกรณชอบ การเลี้ยงชีวิตชอบ ความพยายามชอบ ความระลึกชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ; สุข โสมนัสใด ๆ อาศัยรูปเกิดขึ้น : นี้ เป็นอัสสาทะแห่งรูป; รูปใด ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา : นี้ เป็นอาทีนวะแห่งรูป; การนำออกเสียได้ซึ่งความกำหนัดด้วยอำนาจความพอใจ กล่าวคือ การละเสียได้ซึ่งความกำหนัดด้วยอำนาจความพอใจ ในรูป, อันใด; นี้ เป็นนิสสรณะเครื่องออกจากรูป (รวมเป็นสิ่งที่ต้องรู้ ๘ อย่าง). คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณะหรือพราหมณ์ก็ตามเหล่าใดเหล่าหนึ่ง **รู้ด้วยปัญญาอันยิ่งซึ่งรูป** ว่า อย่างนี้คือรูป; ... อย่างนี้คือเหตุให้เกิดขึ้นแห่งรูป; ... อย่างนี้คือความดับไม่เหลือแห่งรูป; ... อย่างนี้คือข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งรูป; ... อย่างนี้คืออัสสาทะแห่งรูป; ... อย่างนี้คืออาทีนวะแห่งรูป; ... อย่างนี้คือนิสสรณะเครื่องออกจากรูป; ตั้งนั้นแล้ว

เป็นผู้ปฏิบัติแล้ว เพื่อความเบื่อน่าย (นิพิตทา) เพื่อความสำรอก (จิราค) เพื่อความคับไม่เหลือ (นิโรช) แห่งรูป; สมณพราหมณ์เหล่านั้น เป็นผู้ปฏิบัติแล้ว; บุคคลเหล่านี้ ปฏิบัติแล้ว, บุคคลเหล่านั้นชื่อว่าหลงในธรรมวินัยนี้. กูก่อน ภิกษุทั้งหลาย! สมณะหรือพราหมณ์ก็ตามเหล่าใดเหล่าหนึ่ง รู้ด้วยปัญญาอันยิ่งซึ่งรูปว่า อย่างนี้คือรูป; ... อย่างนี้คือเหตุให้เกิดขึ้นแห่งรูป; ... อย่างนี้คือความคับไม่เหลือแห่งรูป; ... อย่างนี้คือข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความคับไม่เหลือแห่งรูป; ... อย่างนี้คืออัสสาหะแห่งรูป; ... อย่างนี้คืออาทีนวะแห่งรูป; ... อย่างนี้คือนิสสรณะเครื่องออกจากรูป; ทั้งนี้แล้ว เป็นผู้พ้นวิเศษแล้ว เพราะความเบื่อน่าย เพราะความสำรอก เพราะความคับไม่เหลือ เพราะความไม่ยึดมั่น ซึ่งรูป; สมณพราหมณ์เหล่านั้น เป็นผู้พ้นวิเศษแล้วด้วยดี (ลุมุททา); บุคคลเหล่าใดเป็นผู้พ้นวิเศษแล้วด้วยดี บุคคลเหล่านั้นชื่อว่าเป้นเทพี ผู้จบกิจอันบุคคลพึงกระทำ; บุคคลเหล่าใดจบกิจอันบุคคลพึงกระทำ วัฏฏะย่อมไม่มีเพื่อจะบัญญัติแก่บุคคลเหล่านั้น.

กูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็เวทนา เป็นอย่างไรเล่า? กูก่อนภิกษุทั้งหลาย! หมู่แห่งเวทนา (เวทนากายา) ทั้งหลาย ๖ หมู่เหล่านี้ คือ เวทนาอันเกิดแต่จักขุสัมผัส เวทนาอันเกิดแต่โสภสัมผัส เวทนาอันเกิดแต่ฆานสัมผัส เวทนาอันเกิดแต่ชีวนสัมผัส เวทนาอันเกิดแต่กายสัมผัส เวทนาอันเกิดแต่มนโสมผัส; กูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้เราเรียกว่า เวทนา; การเกิดขึ้นแห่งเวทนา ย่อมมี เพราะการเกิดขึ้นแห่งผัสสะ; ความคับไม่เหลือแห่งเวทนา ย่อมมี เพราะความคับไม่เหลือแห่งผัสสะ; มรรคอันประกอบด้วยองค์แปดอันประเสริฐนั่นเอง เป็นปฏิภาหให้ถึงความคับไม่เหลือแห่งเวทนา, ได้แก่

สิ่งเหล่านี้คือ ความเห็นชอบ ความดำริชอบ การพูดจาชอบ การทำกรงานชอบ การเลี้ยงชีวิตชอบ ความพยายามชอบ ความระลึกชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ; สุข โสมนัส ใดๆ อาศัยเวทนาเกิดขึ้น : นี่เป็นอัสสาหะแห่งเวทนา; ... วลว ... วลว ... (ข้อความต่อไปนี้ มีการสลับเหมือนกับที่วัดแล้วในกรณีแห่งรูปทุกขด้วยกัธยาร อย่างนั้นแต่เพียงชื่อว่าเวทนา แทนคำว่ารูป ดังนี้เรื่อยไป จนกระทั่งถึง) ... วิญญู ย่อมไม่มีเพื่อการบัญญัติแก่บุคคลเหล่านั้น.

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็สัญญาเป็นอย่างไรเล่า? คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! หมู่แห่งสัญญา (สัญญาภาษา) ทั้งหมด ๖ หมู่เหล่านี้ คือ สัญญาในรูป สัญญาในเสียง สัญญาในกลิ่น สัญญาในรส สัญญาในโผฏฐัพพะ สัญญาในธัมมารมณ์; คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้ เราเรียกว่าสัญญา; การเกิดขึ้นแห่งสัญญา ย่อมมี เพราะการเกิดขึ้นแห่งผัสสะ; ความดับไม่เหลือแห่งสัญญา ย่อมมี เพราะความดับไม่เหลือแห่งผัสสะ; มรรคอันประกอบด้วยองค์แปดอันประเสริฐนั่นเอง เป็นปฏิบัติให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งสัญญา; ได้แก่สิ่งเหล่านี้คือ ความเห็นชอบ ความดำริชอบ การพูดจาชอบ การทำกรงานชอบ การเลี้ยงชีวิตชอบ ความพยายามชอบ ความระลึกชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ; สุข โสมนัส ใดๆ อาศัยสัญญาเกิดขึ้น : นี่เป็นอัสสาหะแห่งสัญญา; ... วลว ... วลว ... วิญญู ย่อมไม่มีเพื่อการบัญญัติแก่บุคคลเหล่านั้น.

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็สังขารทั้งหลาย เป็นอย่างไรเล่า? คู่ก่อนภิกษุ-
ทั้งหลาย! หมู่แห่งเจตนา (เจตนาภาษา) ทั้งหมด ๖ หมู่เหล่านี้ คือ ความคิดนึกในรูป
ความคิดนึกในเสียง ความคิดนึกในกลิ่น ความคิดนึกในรส ความคิดนึกในโผฏฐัพพะ
ความคิดนึกในธัมมารมณ์; คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! เหล่านี้เราเรียกว่า สังขารทั้งหลาย;
การเกิดขึ้นแห่งสังขาร ย่อมมี เพราะการเกิดขึ้นแห่งผัสสะ; ความดับไม่เหลือแห่ง
สังขารย่อมมี เพราะความดับไม่เหลือแห่งผัสสะ; มรรคอันประกอบด้วยองค์แปด
อันประเสริฐนั่นเอง เป็นปฏิบัติให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ได้แก่สิ่งเหล่านี้

คือ ความเห็นชอบ ความดำริชอบ การพูดจาชอบ การทำกรณชอบ การเลี้ยงชีวิตชอบ ความพยายามชอบ ความระลึกชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ; สุข โสมนัสใดๆ อาศัยสังขารทั้งหลายเกิดขึ้น : นี้ เป็นอัสสาทะแห่งสังขารทั้งหลาย; ... วลว... วลว... วิญญะ ย่อมไม่มี เพื่อการบัญญัติ แก่บุคคลเหล่านั้น.

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็**วิญญาน** เป็นอย่างไรเล่า? คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! หมู่แห่งวิญญาน (วิญญานกายา) ทั้งหลาย ๖ หมู่เหล่านี้ คือ วิญญานทางตา วิญญานทางหู วิญญานทางจมูก วิญญานทางลิ้น วิญญานทางกาย วิญญานทางใจ; คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้เราเรียกว่า **วิญญาน**; การเกิดขึ้นแห่งวิญญาน ย่อมมี เพราะการเกิดขึ้นแห่งนามรูป; ความดับไม่เหลือแห่งวิญญาน ย่อมมี เพราะความดับไม่เหลือแห่งนามรูป; มรรคอันประกอบด้วยองค์แปดอันประเสริฐนั่นเอง เป็นปฏิปทาให้ถึงความดับไม่เหลือแห่ง**วิญญาน**, ได้แก่สิ่งเหล่านี้คือ ความเห็นชอบ ความดำริชอบ การพูดจาชอบ การทำกรณชอบ การเลี้ยงชีวิตชอบ ความพยายามชอบ ความระลึกชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ; สุข โสมนัสใดๆ อาศัยวิญญานเกิดขึ้น : นี้เป็นอัสสาทะแห่งวิญญาน; วิญญานใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา : นี้เป็นอาทีนะแห่งวิญญาน; การนำออกเสียไ้ซึ่งความกำหนัดด้วยอำนาจความพอใจ กล่าวคือ การละเสียไ้ซึ่งความกำหนัดด้วยอำนาจแห่งความพอใจ ในวิญญาน, อันใด; นี้เป็นนิสสรณะเครื่องออกจากวิญญาน (รวมเป็นสิ่งที่ต้องรู้ ๗ อย่าง). คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณะหรือพราหมณ์ก็ตาม เหล่าใดเหล่าหนึ่ง **รู้ด้วยปัญญาอันยิ่ง**ซึ่งวิญญาน ว่าอย่างนี้คือวิญญาน; ... อย่างนี้คือเหตุให้เกิดขึ้นแห่งวิญญาน; ... อย่างนี้คือความดับไม่เหลือแห่งวิญญาน; ... อย่างนี้คือข้อปฏิบัติเครื่องทำสัทธิให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งวิญญาน; ... อย่างนี้คืออัสสาทะแห่งวิญญาน; ... อย่างนี้คืออาทีนะแห่งวิญญาน; ... อย่างนี้คือนิสสรณะเครื่องออกจากวิญญาน; ทั้งนี้แล้ว **เป็นผู้ปฏิบัติแล้ว** เพื่อความเบื่อหน่าย (วิพัสสิกา)

เพื่อความสำรอก(วิราค) เพื่อความคับไม่เหลือ(นิโรธ)แห่งวิญญาน; สมณพราหมณ์เหล่านั้น เป็นผู้ **ปฏิบัติแล้ว**; บุคคลเหล่าใดปฏิบัติแล้ว; บุคคลเหล่านั้น **ชื่อว่า หยั่งลงในธรรมวินัยนี้**.
 ทูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณะหรือพราหมณ์ก็ตาม เหล่าใดเหล่าหนึ่ง รู้ด้วยปัญญาอันยิ่งซึ่งวิญญาน ว่า อย่างนี้คือวิญญาน; ... อย่างนี้คือเหตุให้เกิดขึ้นแห่งวิญญาน; ... อย่างนี้คือความคับไม่เหลือแห่งวิญญาน; ... อย่างนี้คือข้อปฏิบัติเครื่องหมายสัตว์ให้ถึงความคับไม่เหลือแห่งวิญญาน; ... อย่างนี้คืออัสสาหะแห่งวิญญาน; ... อย่างนี้คืออาทนะแห่งวิญญาน; ... อย่างนี้คือนิสระณะเครื่องออกจากวิญญาน; ดังนั้นแล้ว เป็นผู้ **พ้นวิเศษแล้ว** เพราะความเบื่อน่าย เพราะความสำรอก เพราะความคับไม่เหลือ เพราะความไม่ยึดมั่น ซึ่งวิญญาน; สมณพราหมณ์เหล่านั้น เป็นผู้ **พ้นวิเศษแล้วด้วยดี** (สุวิมุตตา); บุคคลเหล่าใด เป็นผู้พ้นวิเศษแล้วด้วยดี บุคคลเหล่านั้น **ชื่อว่า เป็น เกฬี** ผู้บงกชอันบุคคลพึงกระทำ; บุคคลเหล่าใดบงกชอันบุคคลพึงกระทำ วิญญะย่อมไม่มี เพื่อจะบัญญัติ แก่บุคคลเหล่านั้น.

ทูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุเป็นผู้ฉลาดในฐานะ ๘ ประการ อย่างนี้แล.

ทูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุเป็นผู้พิจารณาไตร่ตรวนธรรมโดยวิธี ๓ ประการ เป็นอย่างไรเล่า? ทูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมพิจารณาไตร่ตรวนธรรม โดยความเป็น**ธาคู**, ย่อมพิจารณาไตร่ตรวนธรรมโดยความเป็น**อายตนะ**, ย่อมพิจารณาไตร่ตรวนธรรมโดยความเป็น **ปฏิธมสมุปบาท**.
 ทูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุเป็นผู้พิจารณาไตร่ตรวนธรรมโดยวิธี ๓ ประการ อย่างนี้แล.

ทูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุเป็นผู้ฉลาดในฐานะ ๘ ประการ เป็นผู้พิจารณาไตร่ตรวนธรรมโดยวิธี ๓ ประการ เราเรียกว่า ภิกษุผู้**เกฬี** อยู่จบกิจแห่งพรหมจรรย์ในธรรมวินัยนี้, ดังนั้น แล.

อนุสยไม่อาจจะเกิด เมื่อรู้เท่าทันเวทนา ในปัจจุสมุปบาท^๑

ต่อก่อนภิกษุทั้งหลาย! (๑) เพราะอาศัยท้าวัย รูปทั้งหลายท้าวัย จึงเกิด
จักขุวิญญาณ; การประจวบพร้อมแห่งธรรมสามประการ (ตา + รูป + จักขุวิญญาณ)
นั่นคือผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงเกิดเวทนา อันเป็นสุขบ้าง เป็นทุกข์บ้าง
ไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุขบ้าง.

บุคคลนั้น เมื่อสัมผัสเวทนาถูกต้องอยู่ ย่อมไม่เพิกเฉย เหนือไม่พรวด
สรรเสริญ ไม่เฝ้ามองอยู่, อนุสยคือราคะ ย่อมไม่ตามนอน (ไม่เพิ่มความเคยชินให้)
แก่บุคคลนั้น;

เมื่อทุกข์เวทนาถูกต้องอยู่ เขาย่อมไม่เศร้าโศก ย่อมไม่ระทมใจ ย่อมไม่
คร่ำครวญ ย่อมไม่ตีก่ำให้ ย่อมไม่ถึงความหลงใหลอยู่, อนุสยคือปฏิฆะ ย่อมไม่
ตามนอน (ไม่เพิ่มความเคยชินให้) แก่บุคคลนั้น;

เมื่อเวทนามันไม่ใช่ทุกข์ ไม่ใช่สุขถูกต้องอยู่ เขาย่อมรู้ตามเป็นจริง ซึ่ง
เหตุให้เกิดเวทนามันด้วย ซึ่งความคับแค้นแห่งเวทนามันด้วย ซึ่งอัสสาทะ (รสอร่อย)
ของเวทนามันด้วย ซึ่งอาทนะ (โทษ) ของเวทนามันด้วย ซึ่งนิสสรณะ (อุปายเครื่อง
ออกพ้นไป) ของเวทนามันด้วย, อนุสยคืออวิชชา ย่อมไม่ตามนอน (ไม่เพิ่มความ
เคยชินให้) แก่บุคคลนั้น.

๑. จลิกสูตร จุฬ. น. ๑๔/๕๑๘/๘๒๓, จลิกแก่ภิกษุทั้งหลาย. ๕๕๖.

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคลนั้นหนอ **ละราลาญสยอันเกิดจากสุขเวทนา** เสียได้แล้ว; **บรรเทาปฏิฆาญสยอันเกิดจากทุกขเวทนาเสียได้แล้ว**; **ดอนฉวิษขานุสย** อันเกิดจากอทุกขมสุขเวทนาเสียได้แล้ว; เมื่อละอวิชชาเสียได้แล้ว และทำวิชชาให้เกิด ขึ้นได้แล้ว เขาก็ทำที่สุดแห่งทุกข์ ในภิกขุธรรม (ปัจจุบัน) นี้ได้ นั้น; **ข้อนี้เป็นฐานะที่จะมีได้**.

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! (๒) เพราะอาศัยหูด้วย เสียงทั้งหลายด้วย จึงเกิด **โสทวิญญาณ**; การประจวบพร้อมแห่งธรรมสามประการ (หู + เสียง + โสทวิญญาณ) นั้นคือผัสสะ; ... ว ล ว ... ว ล ว ... จักทำที่สุดแห่งทุกข์ ในภิกขุธรรม (ปัจจุบัน) นี้ได้ นั้น; **ข้อนี้เป็นฐานะที่จะมีได้**.

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! (๓) เพราะอาศัยจมูกด้วย กลิ่นทั้งหลายด้วย จึงเกิด **ฆานวิญญาณ**; การประจวบพร้อมแห่งธรรมสามประการ (จมูก + กลิ่น + ฆานวิญญาณ) นั้นคือผัสสะ; ... ว ล ว ... ว ล ว ... จักทำที่สุดแห่งทุกข์ ในภิกขุธรรม (ปัจจุบัน) นี้ได้ นั้น; **ข้อนี้เป็นฐานะที่จะมีได้**.

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! (๔) เพราะอาศัยลิ้นด้วย รสทั้งหลายด้วย จึงเกิด **ชีวนวิญญาณ**; การประจวบพร้อมแห่งธรรมสามประการ (ลิ้น + รส + ชีวนวิญญาณ) นั้นคือผัสสะ; ... ว ล ว ... ว ล ว ... จักทำที่สุดแห่งทุกข์ ในภิกขุธรรม (ปัจจุบัน) นี้ได้ นั้น; **ข้อนี้เป็นฐานะที่จะมีได้**.

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! (๕) เพราะอาศัยกายด้วย โผฏฐัพพะทั้งหลายด้วย จึงเกิด **ฉาวิญญาณ**; การประจวบพร้อมแห่งธรรมสามประการ (กาย + โผฏฐัพพะ +

กายวิญญาน) นั่นคือผัสสะ; ... ฯลฯ ... จักทำที่สุดแห่งทุกข์ ในภพธรรม (ปัจจุบัน) นี้ได้ นั้น; **นั่นเป็นฐานะที่จะมีได้.**

ต่อก่อนภิกษุทั้งหลาย! (๖) เพราะอาศัยใจด้วย ธัมมารมณ์ทั้งหลายด้วย จึงเกิดภพโนวิญญาน; การประจวบพร้อมแห่งธรรมสามประการ (ใจ + ธัมมารมณ์ + มโนวิญญาน) นั่นคือผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงเกิดเวทนาอันเป็นสุขบ้าง เป็นทุกข์บ้าง ไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุขบ้าง.

บุคคลนั้น เมื่อสุขเวทนาถูกต้องอยู่ ย่อมไม่เพิกเพลิน ย่อมไม่พรา่ สรรเสริญ ไม่เมาหมกอยู่, **อนุสัสคือราคะ** ย่อมไม่ตามนอน (ไม่เพิ่มความเคยชินให้) แก่บุคคลนั้น;

เมื่อทุกขเวทนาถูกต้องอยู่ เขาย่อมไม่เศร้าโศก ย่อมไม่ระทมใจ ย่อมไม่ กร่ำครวญ ย่อมไม่ต้อกร่ำไห้ ย่อมไม่ถึงความหลงใหลอยู่, **อนุสัสคือภิชะ** ย่อมไม่ ตามนอน (ไม่เพิ่มความเคยชินให้) แก่บุคคลนั้น;

เมื่อเวทนามันไม่ใช่ทุกข์ ไม่ใช่สุขถูกต้องอยู่ เขาย่อมรู้ตามเป็นจริงซึ่ง เหตุให้เกิดเวทนามันด้วย ซึ่งความคับแค้นแห่งเวทนามันด้วย ซึ่งอัสสาทะ (รสอร่อย) ของเวทนามันด้วย ซึ่งยาทีเระ (โทษ) ของเวทนามันด้วย ซึ่งนิสสรณะ (อุปายเครื่อง ออกพ้นไป) ของเวทนามันด้วย, **อนุสัสคืออวิชชา** ย่อมไม่ตามนอน (ไม่เพิ่มความ เคยชินให้) แก่บุคคลนั้น.

ต่อก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคลนั้นหนอ ละราคะอันเกิดจากสุขเวทนา เสียได้แล้ว; บรรเทาภิกษุญาณอันเกิดจากทุกขเวทนาเสียได้แล้ว; **ถอนอวิชชา-**

นุสยังอันเกิดจากอหุขมสุขเวทนาเสียได้แล้ว; เมื่อละอาวิชาเสียได้แล้ว และทำวิชาให้เกิดขึ้นได้แล้ว เขาก็ทำที่สุดแห่งทุกข์ ในภิกขุธรรม (ปัจจุบัน) นี้ได้ นั้น; บัณฑิตเป็นฐานะที่จักทำได้, ดังนี้.

ปฏิจสมุปบาทสลายตัว เมื่อรู้แจ้งธรรมห้า อันเป็นตถะแห่งอุปาทาน^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เราจักแสดงธรรมแก่พวกเธอทั้งหลาย เพื่อความรอบรู้ซึ่งอุปาทานทั้งปวง. พวกเธอทั้งหลายจงฟังซึ่งธรรมนั้น.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ธรรมเป็นไปเพื่อความรู้ซึ่งอุปาทานทั้งปวงเป็นอย่างไรเล่า?

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยซึ่งตาด้วย, ซึ่งรูปทั้งหลายด้วย, จึงเกิดจักขุวิญญาณ; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (ตา + รูป + จักขุวิญญาณ) นั่นคือ ผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อริยสาวกผู้มีการสกัมภ์แล้ว เห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในตา ๑, ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในรูปทั้งหลาย ๑, ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในจักขุวิญญาณ ๑, ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในจักขุสัมผัส ๑, ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในเวทนา ๑, เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนัด; เพราะความ

๑. สูตรที่ ๘ ขวัจฉาวรรค สหายนคังคสูตร จร. ๖. ๑๘/๓๘/๖๓, ครัตถ์แก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตะวัน.

คลาธำหนัก ย่อมหลุดพ้น. อริยสาวกนั้นย่อมรู้จักว่า “อุปาทาน”^๑ เป็นสิ่งที่เรา
รอบรู้แล้ว เพื่อความหลุดพ้น (วิโมกข)” ดังนี้.

ต่อก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยซึ่งเหตุ ๕, ซึ่งเนื่องทั้งหลายด้วย, จึงเกิด
โสทวิญญาณ; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (เหตุ + เสียง + โสทวิญญาณ)
นั่นคือ ศัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา. ต่อก่อนภิกษุทั้งหลาย! อริยสาวก
ผู้มีการสกฺขแล้ว เห็นอย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในเหตุ ๑, ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในเสียง
ทั้งหลาย ๑, ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในโสทวิญญาณ ๑, ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในโสทสัมผัส ๑,
ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในเวทนา ๑, เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนัด; เพราะความ
คลายกำหนัด ย่อมหลุดพ้น. อริยสาวกนั้นย่อมรู้จักว่า “อุปาทาน เป็นสิ่งที่เรารอบรู้
แล้วเพื่อความหลุดพ้น” ดังนี้.

ต่อก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยซึ่งเหตุ ๕, ซึ่งเนื่องทั้งหลายด้วย, จึงเกิด
ฆานวิญญาณ; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (จมูก + กลิ่น + ฆานวิญญาณ)
นั่นคือ ศัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา. ต่อก่อนภิกษุทั้งหลาย! อริยสาวก
ผู้มีการสกฺขแล้ว เห็นอย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในจมูก ๑, ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในกลิ่น
ทั้งหลาย ๑, ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในฆานวิญญาณ ๑, ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในฆานสัมผัส ๑,
ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในเวทนา ๑, เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนัด; เพราะความ
คลายกำหนัด ย่อมหลุดพ้น. อริยสาวกนั้นย่อมรู้จักว่า “อุปาทาน เป็นสิ่งที่เรารอบรู้แล้ว
เพื่อความหลุดพ้น” ดังนี้.

๑. ทา รูป จักขุวิญญาณ ผัสสะ เวทนา รวม ๕ อย่างนี้ คือสิ่งซึ่งเป็นที่ตั้งของอุปาทาน เมื่อรู้จักสิ่งเหล่านี้
จนถึงกับเบื่อหน่าย คลายกำหนัด จากสิ่งเหล่านี้ และหลุดพ้นแล้ว เรียกว่ารอบรู้ในเรื่องอันเกี่ยวกับอุปาทาน
ทั้งปวง ซึ่งตามปกติหมายถึง ภาวะอุปาทาน, วัตถุอุปาทาน, สัมผัสวัตถุอุปาทาน, อัตตวาทูปาทาน.

ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยซึ่งลีนกัวย, ซึ่งรสทั้งหลายกัวย, จึงเกิด
ชีวหาวิญญาน; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (ลีน + รส + ชิวหาวิญญาน)
 นั่นคือ **ผัสสะ**; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี**เวทนา**. ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อริยสาวก
 ผู้มีการสดับแล้ว **เห็นอัฐอย่างนี้** ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในลีน ๑, ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในรส
 ทั้งหมด ๑, ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในชีวหาวิญญาน ๑, ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในชีวหาสัมผัส ๑,
 ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในเวทนา ๑. **เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนัด; เพราะคลาย**
ความกำหนัด ย่อมหลุดพ้น. อริยสาวกนั้นย่อมรู้ชัดว่า “อุปาทาน เป็นสิ่งที่เรารอบรู้
 แล้ว เพื่อความหลุดพ้น” ดังนี้.

ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยซึ่งกาสกัวย, ซึ่ง**โณฏฐัพพะ**ทั้งหลายกัวย,
 จึงเกิด**กาสวิญญาน**; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (กาย + โณฏฐัพพะ +
 กาสวิญญาน) นั่นคือ **ผัสสะ**; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี**เวทนา**. ลูก่อนภิกษุ
 ทั้งหมด! อริยสาวกผู้มีการสดับแล้ว **เห็นอัฐอย่างนี้** ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในกาย ๑, ย่อม
 เบื่อหน่ายแม้ในโณฏฐัพพะทั้งหลาย ๑, ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในกาสวิญญาน ๑, ย่อมเบิ
 หน่ายแม้ในกายสัมผัส ๑, ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในเวทนา ๑, **เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลาย**
กำหนัด; เพราะความคลายกำหนัด ย่อมหลุดพ้น. อริยสาวกนั้นย่อมรู้ชัดว่า
 “อุปาทาน เป็นสิ่งที่เรารอบรู้แล้ว เพื่อความหลุดพ้น” ดังนี้.

ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยซึ่งใจกัวย, ซึ่ง**ธัมมารมณ์**ทั้งหลายกัวย,
 จึงเกิด**มนวิญญาน**; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (ใจ + ธัมมารมณ์ +
 มโนวิญญาน) นั่นคือ **ผัสสะ**; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี**เวทนา**. ลูก่อนภิกษุ
 ทั้งหมด! อริยสาวกผู้มีการสดับแล้ว **เห็นอัฐอย่างนี้** ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในใจ ๑,
 ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในธัมมารมณ์ทั้งหลาย ๑, ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในมนวิญญาน ๑, ย่อม

เบื่อน่ายแม่ในมโนสัมผัส ๑, ย่อมเบื่อน่ายแม่ในเวทนา ๑. **เมื่อเบื่อน่าย ย่อม**
คลายกำหนด; เพราะความคลายกำหนด ย่อมหลุดพ้น. อริยสาวกนั้นย่อมรู้ตัวว่า
“อุปาทาน เป็นสิ่งที่เรารอบรู้แล้ว เพื่อความหลุดพ้น” ดังนี้.

ก่อนภิกษุทั้งหลาย! ธรรมนี้แล เป็นไปเพื่อความรอบรู้ซึ่งอุปาทานทั้งปวง.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ยังมีสูตรอีกสูตรหนึ่ง คือสูตรถัดไป (สูตรที่ ๔
คฺฉิชาวรรค สหายสนสังยุตต์ สฬา. ส. ๑๔/๔๐/๒๔,๕) มีข้อความอย่างเดียวกับสูตรที่
กล่าวแล้วนี้ ทุกตัวอักษร ผิดกันแค่คำหนึ่งคำสองคำ คือแทนที่จะกล่าวว่า “เพื่อความ
รอบรู้ซึ่งอุปาทานทั้งปวง” และ “เป็นสิ่งที่เรารอบรู้แล้ว” เหมือนสูตรที่แล้วมา แต่ได้ตรัส
ว่า “เพื่อการครอบงำซึ่งอุปาทานทั้งปวง” และ “เป็นสิ่งที่เรารอบงำแล้ว” เท่านั้นเอง.
ใจความแห่งสูตรทั้งสองนี้ แสดงว่า เมื่อใดมีความรู้สึกอยู่ว่า ธรรมทั้งห้า มีเวทนาเป็นที่สาค
นี้ เป็นเพียงอุปายการ ของปัจเจกสมุปันนธรรม กล่าวคือ อาศัยกันเกิดขึ้น ดังที่กล่าว
ไว้ที่ในสูตรนั้นๆ แล้ว เมื่อนั้น ปฏิจตมุปาทาย่อมสลายตัว ไประละแห่งเวทณานั้น หรือไม
อาจจะเกิดขึ้นได้โดย มาตั้งแต่แรก ดังนี้.

ญาณวัตถุ ๔๔ ในปัจเจกสมุปาทาน เพื่อความเป็นโสดาบัน^๑

ก่อนภิกษุทั้งหลาย! เราจักแสดง ซึ่งญาณวัตถุ^๒ ๔๔ อย่าง แก่พวกเธอ
ทั้งหลาย. พวกเธอทั้งหลายจงฟังข้อความนั้น, จงกระทำในใจให้สำเร็จประโยชน์, เรา
จักกล่าวแก่ท่าน, ครั้นภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น ถูกรับสนองพระพุทธเจ้าแล้ว พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัส
ถ้อยคำเหล่านี้ว่า :-

๑. สูตรที่ ๓ กพารชชชิวรรค นิทานสังยุตต์ นิทาน. พ. ๑๖/๖๗/๑๑๘, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.
๒. ญาณวัตถุ แปลว่า สิ่งซึ่งเป็นที่กำหนดพิจารณาของญาณ ญาณกำหนดพิจารณาสิ่งใด สิ่งนั้น เรียกว่าญาณ-
วัตถุ เฉพาะในกรณีนี้ หมายถึงอาการ ๔ อย่าง ๆ ของปัจเจกสมุปาทานแต่ละอาการ ซึ่งมีอยู่ ๑๑ อาการ;
ดังนั้น จึงเรียกว่า ญาณวัตถุ ๔๔.

ก่อนนิกษุทั้งหลาย ! ก็ญาณวัตถุ ๔๔ อย่าง เป็นอย่างไรเล่า ? ญาณวัตถุ ๔๔ อย่างคือ :-

(หมวด ๑) ๑. ญาณ คือความรู้ ในชรามณะ; ๒. ญาณ คือความรู้ ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชรามณะ; ๓. ญาณ คือความรู้ ในความดับไม่เหลือแห่งชรามณะ; ๔. ญาณ คือความรู้ ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งชรามณะ;

(หมวด ๒) ๑. ญาณ คือความรู้ ในชาติ; ๒. ญาณ คือความรู้ ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชาติ; ๓. ญาณ คือความรู้ ในความดับไม่เหลือแห่งชาติ; ๔. ญาณ คือความรู้ ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งชาติ;

(หมวด ๓) ๑. ญาณ คือความรู้ ในภพ; ๒. ญาณ คือความรู้ ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งภพ; ๓. ญาณ คือความรู้ ในความดับไม่เหลือแห่งภพ; ๔. ญาณ คือความรู้ ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งภพ;

(หมวด ๔) ๑. ญาณ คือความรู้ ในอุปาทาน; ๒. ญาณ คือความรู้ ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งอุปาทาน; ๓. ญาณ คือความรู้ ในความดับไม่เหลือแห่งอุปาทาน; ๔. ญาณ คือความรู้ ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งอุปาทาน;

(หมวด ๕) ๑. ญาณ คือความรู้ ในกัมมहा; ๒. ญาณ คือความรู้ ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งกัมมहा; ๓. ญาณ คือความรู้ ในความดับไม่เหลือแห่งกัมมहा; ๔. ญาณ คือความรู้ ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งกัมมहा;

(หมวด ๖) ๑. ญาณ คือความรู้ ในเวทนา; ๒. ญาณ คือความรู้ ในเหตุ
ให้เกิดขึ้นแห่งเวทนา; ๓. ญาณ คือความรู้ ในความดับไม่เหลือแห่งเวทนา; ๔. ญาณ
คือความรู้ ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งเวทนา;

(หมวด ๗) ๑. ญาณ คือความรู้ ในผัสสะ; ๒. ญาณ คือความรู้ ในเหตุให้
เกิดขึ้นแห่งผัสสะ; ๓. ญาณ คือความรู้ ในความดับไม่เหลือแห่งผัสสะ; ๔. ญาณ
คือความรู้ ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งผัสสะ;

(หมวด ๘) ๑. ญาณ คือความรู้ ในสพายนะ; ๒. ญาณ คือความรู้ ในเหตุ
ให้เกิดขึ้นแห่งสพายนะ; ๓. ญาณ คือความรู้ ในความดับไม่เหลือแห่งสพายนะ;
๔. ญาณ คือความรู้ ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งสพายนะ;

(หมวด ๙) ๑. ญาณ คือความรู้ ในนามรูป; ๒. ญาณ คือความรู้ ในเหตุ
ให้เกิดขึ้นแห่งนามรูป; ๓. ญาณ คือความรู้ ในความดับไม่เหลือแห่ง นามรูป;
๔. ญาณ คือความรู้ ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งนามรูป;

(หมวด ๑๐) ๑. ญาณ คือความรู้ ในวิญญาน; ๒. ญาณ คือความรู้ ในเหตุ
ให้เกิดขึ้นแห่งวิญญาน; ๓. ญาณ คือความรู้ ในความดับไม่เหลือแห่งวิญญาน;
๔. ญาณ คือความรู้ ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งวิญญาน;

(หมวด ๑๑) ๑. ญาณ คือความรู้ ในสังขารทั้งหลาย; ๒. ญาณ คือความรู้
ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร; ๓. ญาณ คือความรู้ ในความดับไม่เหลือแห่งสังขาร;
๔. ญาณ คือความรู้ ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร;

ทุก่อนภิกษุทั้งหลาย! เหล่านี้ เรียกว่า ญาณวัตถุ ๔๔ อย่าง.

ทุก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ชรามรณะ เป็นอย่างไรเล่า? ความแก่ ความ
 กร่ำคร่ำ ความมีพื้นหลุด ความมีผผงอก ความมีหนังเหี่ยว ความสิ้นไปแห่งอายุ
 ความแก่รอบแห่งอินทรีย์ทั้งหลาย ในสัตว์ทั้งหลายนั้น ๆ ของสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น ๆ :
 นี้เรียกว่าชรา. การจุติ ความเคลื่อน การแตกสลาย การหายไป การวายชีพ การ
 ตาย การทำกาละ การแตกแห่งขันธทั้งหลาย การทอดทิ้งร่าง การขาดแห่งอินทรีย์
 คือชีวิต จากสัตว์ทั้งหลายนั้น ๆ ของสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น ๆ : นี้เรียกว่า มรณะ. ชรา
 นี้ภัย มรณะนี้ภัย ย่อมมีอยู่ดังนี้: ทุก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้เรียกว่า ชรามรณะ.
 ความกำกวมพร้อมแห่งชรามรณะ ย่อมมี เพราะความกำกวมพร้อมแห่งชาติ; ความคับ
 ไม่เหลือแห่งชรามรณะ ย่อมมี เพราะความคับไม่เหลือแห่งชาติ; มรรคอันประกอบด้วย
 องค์แปดอันประเสริฐนั่นเอง เป็นปฏิปทาถึงความคับไม่เหลือแห่งชรามรณะ, ได้แก่
 สิ่งเหล่านี้คือ ความเห็นชอบ ความดำริชอบ การพูดจาชอบ การทำกรรมชอบ การ
 เลี้ยงชีวิตชอบ ความพากเพียรชอบ ความระลึกชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ.

ทุก่อนภิกษุทั้งหลาย! อริยสาวก ย่อมมารู้ทั่วถึง ซึ่งชรามรณะ ว่าเป็น
 อย่างนี้, มารู้ทั่วถึง ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชรามรณะ ว่าเป็นอย่างนี้, มารู้ทั่วถึง
 ซึ่งความคับไม่เหลือแห่งชรามรณะ ว่าเป็นอย่างนี้, มารู้ทั่วถึง ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำ
 สัตว์ให้ถึงความคับไม่เหลือแห่งชรามรณะ ว่าเป็นอย่างนี้, ในกาลใด; ในกาลนั้น
 ความรู้ของอริยสาวกนั้น ชื่อว่า ญาณในธรรม (ธมฺมญาณ). ด้วยธรรมอันอริยสาวก
 นั้นเห็นแล้ว รู้แล้ว บรรลุแล้ว หยั่งลงแล้ว และเป็นธรรมอันใช้ไต่ไม่จำกัดกาล, อริยสาวก
 นั้น ย่อม นำความรู้เข้าไปสู่ฐานะอันเป็นอดีตและอนาคต (ต่อไปอีก) ว่า “สมณะหรือ
 พราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ในกาลที่ยาวนานฝ่ายอดีต ได้รู้อย่างยิ่งแล้ว ซึ่งชรามรณะ,

ได้รู้แล้วยังแล้ว ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชาวมรณะ, ได้รู้แล้วยังแล้ว ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชาวมรณะ, ได้รู้แล้วยังแล้ว ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งชาวมรณะ; สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นทุกท่าน ก็ได้รู้แล้วยังแล้ว เหมือนอย่างที่เราเองได้รู้แล้วยังแล้วในบัดนี้. ถึงแม้สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ในกาลที่ยาวนานฝ่ายอนาคต จักรู้แล้วยัง ซึ่งชาวมรณะ, จักรู้แล้วยัง ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชาวมรณะ, จักรู้แล้วยัง ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชาวมรณะ, จักรู้แล้วยัง ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งชาวมรณะ ก็ตาม; สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นทุกท่าน ก็จักรู้แล้วยัง เหมือนอย่างที่เราเองได้รู้แล้วยังแล้วในบัดนี้” ทั้งนี้ ความรู้ของอริยสาวกนั้น ชื่อว่า **ญาณในการรู้ตาม** (อนุยญาณ).

ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **ญาณทั้งสอง คืออัมมญาณและอนันยญาณ เหล่านี้ของอริยสาวก เป็นธรรมบาศิบริสุทธ ผ่องใส ในกาลใด; ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ในกาลนั้น เราเรียกอริยสาวกนั้นว่า “ผู้สมบูรณ์แล้วด้วยทวิฐี”,** ทั้งนี้บ้าง; ว่า “ผู้สมบูรณ์แล้วด้วยทตฺตนะ”, ทั้งนี้บ้าง; ว่า “ผู้มาถึงพระสัทธรรมนี้แล้ว”, ทั้งนี้บ้าง; ว่า “ได้เห็นอยู่ซึ่งพระสัทธรรมนี้”, ทั้งนี้บ้าง; ว่า “ผู้ประกอบแล้วด้วยญาณอันเป็นเสขะ”, ทั้งนี้บ้าง; ว่า “ผู้ประกอบแล้วด้วยวิชายานันเป็นเสขะ”, ทั้งนี้บ้าง; ว่า “ผู้ถึงซึ่งกระแสแห่งธรรมแล้ว”, ทั้งนี้บ้าง; ว่า “ผู้ประเสริฐ มีปัญญาเครื่องชำระกิเลส”, ทั้งนี้บ้าง; ว่า “ยืนอยู่จุดประคองแห่งอมตะ”. ทั้งนี้บ้าง, ทั้งนี้.

ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **กัมมัตถิ เป็นอย่างไรเล่า?** การเกิด การกำเนก การก้าวลง (สู่กรรม) การบังเกิด การบังเกิดโดยยิ่ง ความปรากฏของขันธทั้งหลาย การที่สัตว์ได้ซึ่งอายตนะทั้งหลาย ในสัตว์นั้นๆ ของสัตว์ทั้งหลาย เหล่านั้นๆ : ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้ เรียกว่า **ชาติ**. ความก่อขึ้นพร้อมแห่งชาติ ย่อมมี เพราะ

ความก้อกันหรือร่วมแห่งภพ; ความก้ำไม่เหลือแห่งชาติ ย่อมมี เพราะความก้ำไม่เหลือแห่งภพ; มรรคอันประกอบด้วยองค์แปดอันประเสริฐนั่นเอง เป็นปฏิปทาให้ถึงความก้ำไม่เหลือแห่งชาติ, ได้แก่งสิ่งเหล่านี้คือ ความเห็นชอบ ความดำริชอบ การพูดจาชอบ การทำกรารงานชอบ การเลี้ยงชีวิตชอบ ความพากเพียรชอบ ความระลึกชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ.

ทุก่อนภิกษุทั้งหลาย! อริยสาวกย่อมรับรู้ทั่วถึง ซึ่งชาติ ว่าเป็นอย่างนี้ๆ, มารู้ทั่วถึง ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชาติ ว่าเป็นอย่างนี้ๆ, มารู้ทั่วถึง ซึ่งความดับไม่เหลือ แห่งชาติ ว่าเป็นอย่างนี้ๆ, มารู้ทั่วถึง ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือ แห่งชาติ ว่าเป็นอย่างนี้ๆ, ในกาลใด; ในกาลนั้น ความรู้^๑ ของอริยสาวกนั้น ชื่อว่า **ญาณในธรรม** (สัมมญาณ). ด้วยธรรมนั้นอริยสาวกนั้นเห็นแล้ว รู้แล้ว บรรลุแล้ว หยั่งลงแล้ว และเป็นธรรมอันใช้ได้ไม่จำกัดกาล, อริยสาวกนั้น ย่อมนำความรู้^๒นั้นไป **รู้** อันเป็นอรรถและอนาคต (ต่อไปอีก) ว่า “สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ในกาลที่ยาวนานฝ่ายอดีต ได้รู้^๓อย่างยิ่งแล้ว ซึ่งชาติ, ได้รู้^๔อย่างยิ่งแล้ว ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้น แห่งชาติ, ได้รู้^๕อย่างยิ่งแล้ว ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชาติ, ได้รู้^๖อย่างยิ่งแล้ว ซึ่งข้อปฏิบัติ เครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งชาติ; สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นทุกท่าน ก็ได้ รู้^๗อย่างยิ่งแล้ว เหมือนอย่างที่เราเองได้รู้^๘อย่างยิ่งแล้วในบัดนี้. ถึงแม้สมณะหรือพราหมณ์ เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ในกาลที่ยาวนานฝ่ายอนาคต จักรู้^๙อย่างยิ่ง ซึ่งชาติ, จักรู้^{๑๐}อย่างยิ่ง ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชาติ, จักรู้^{๑๑}อย่างยิ่ง ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชาติ, จักรู้^{๑๒}อย่างยิ่ง ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งชาติ ก็ตาม; สมณะหรือพราหมณ์ เหล่านั้นทุกท่านก็จักรู้^{๑๓}อย่างยิ่ง เหมือนอย่างที่เราเองได้รู้^{๑๔}อย่างยิ่งแล้วในบัดนี้” ดังนี้. ความรู้^{๑๕} ของอริยสาวกนั้น ชื่อว่า **ญาณในการวิสาม** (อนายญาณ).

ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ญาณทั้งสอง คือธัมมญาณและอเนกญาณ เหล่านี้
ของอริยสาวก เป็นธรรมชาติบริสุทธิ์ ค่องใส ในกาลใด; ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย!
ในกาลนั้น เราเรียกอริยสาวกนั้นว่า “ผู้สมบูรณ์แล้วด้วยทวิภูฏี”, ทั้งนี้บ้าง; ว่า
“ผู้สมบูรณ์แล้วด้วยทัตสนะ”, ทั้งนี้บ้าง; ว่า “ผู้มาถึงพระสัทธรรมแล้ว”, ทั้งนี้บ้าง;
ว่า “ได้เห็นพระสัทธรรม”, ทั้งนี้บ้าง; ว่า “ผู้ประกอบแล้วด้วยญาณอันเป็นเสขะ”,
 ทั้งนี้บ้าง; ว่า “ผู้ประกอบแล้วด้วยวิชาอันเป็นเสขะ”, ทั้งนี้บ้าง; ว่า “ผู้ถึงซึ่งกระแส
แห่งธรรมแล้ว”, ทั้งนี้บ้าง; ว่า “ผู้ประเสริฐ มีปัญญาเครื่องจรรโลงใจ”, ทั้งนี้บ้าง;
ว่า “อันธมฺมคประกุกุณแห่งอมตะ”, ทั้งนี้บ้าง, ทั้งนี้.

ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ ภพ	เป็นอย่างไรเล่า? ... ฯลฯ...
ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ อุปาทาน	เป็นอย่างไรเล่า? ... ฯลฯ...
ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ ตัณหา	เป็นอย่างไรเล่า? ... ฯลฯ...
ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ เวทนา	เป็นอย่างไรเล่า? ... ฯลฯ...
ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ สัมผัส	เป็นอย่างไรเล่า? ... ฯลฯ...
ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ สฬายณะ	เป็นอย่างไรเล่า? ... ฯลฯ...
ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ นามรูป	เป็นอย่างไรเล่า? ... ฯลฯ...
ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ วิญญาณ	เป็นอย่างไรเล่า? ... ฯลฯ...

(ข้อความที่ละไว้ด้วย... ฯลฯ... ทั้งขัณณนี้ มีข้อความเต็มลงในข้อว่าด้วย ขรามรรณะ
และชาติ ข้างต้นทุกประการ ต่างกันแต่ชื่อหัวขัณณ).

ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็สังขารทั้งหลาย เป็นอย่างไรเล่า? ลูก่อนภิกษุ
ทั้งหลาย! สังขารทั้งหลาย สามอย่างเหล่านี้ คือ กายสังขาร วจีสังขาร จิตตสังขาร :
ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เหล่านี้เรียกว่า สังขารทั้งหลาย. ความก่อกำเนิดพร้อมแห่งสังขาร

ย่อมมี เพราะความก่อกำเนิดพร้อมแห่งสังขาร; ความดับไม่เหลือแห่งสังขาร ย่อมมี เพราะความดับไม่เหลือแห่งสังขาร; มรรคอันประกอบด้วยองค์แปดอันประเสริฐนั้นเอง เป็นปฏิบัติให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ใ้แก่สิ่งเหล่านี้คือ ความเห็นชอบ ความดำริชอบ การพูดจาชอบ การทำกรงานชอบ การเลี้ยงชีวิตชอบ ความพากเพียรชอบ ความระลึกชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อริยสาวก ย่อมบรรลุทั่วถึง ซึ่งสังขารทั้งหลายว่าเป็นอนิจจัง, มารูทั่วถึง ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร ว่าเป็นอนิจจัง, มารูทั่วถึง ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งสังขาร ว่าเป็นอนิจจัง, มารูทั่วถึง ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร ว่าเป็นอนิจจัง, ในกาลใด; ในกาลนี้ ความรู้เห็นของอริยสาวกนั้น ชื่อว่า **ญาณในธรรม** (ธมฺมญาณ). ด้วยธรรมอันอริยสาวกนั้น เห็นแล้ว รู้แล้ว บรรลุแล้ว หยั่งลงแล้ว และเป็นธรรมอันใช้ไ้ไม่จำกัดกาล, อริยสาวกนั้น ย่อมนำความรู้เห็นไปสู่ฐานะอันเป็นอสังขารและอนาคต (ต่อไปอีก) ว่า “สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ในกาลที่ยาวนานฝ่ายอดีต ได้รู้อย่างยิ่งแล้ว ซึ่งสังขารทั้งหลาย, ได้รู้อย่างยิ่งแล้ว ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร, ได้รู้อย่างยิ่งแล้ว ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ได้รู้อย่างยิ่งแล้ว ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร; สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นทุกท่าน ก็ได้รู้อย่างยิ่งแล้ว เหมือนอย่างที่เราเองได้รู้อย่างยิ่งแล้วในบัดนี้. ถึงแม้สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ในกาลที่ยาวนานฝ่ายอนาคต จักรู้อย่างยิ่ง ซึ่งสังขารทั้งหลาย, จักรู้อย่างยิ่ง ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร, จักรู้อย่างยิ่ง ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, จักรู้อย่างยิ่ง ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร ก็ตาม; สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นทุกท่าน ก็จักรู้อย่างยิ่ง เหมือนอย่างที่เราเองได้รู้อย่างยิ่งแล้วในบัดนี้” ดังนี้. ความรู้เห็นของอริยสาวกนั้น ชื่อว่า **ญาณในการรู้ตาม** (อานุญาณ).

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ญาณทั้งสอง คืออัมมญาณและอนัตตญาณ เหล่านี้
ของอริยสาวก เป็นธรรมชาติบริสุทธิ์ ผ่องใส ในกาลใด; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย!
ในกาลนั้น เราเรียกอริยสาวกนั้น ว่า “ผู้สมบูรณ์แล้วด้วยทวิภูมิจ्ञ์”, ทั้งนี้บ้าง; ว่า
“ผู้สมบูรณ์แล้วด้วยทตฺตนะ”, ทั้งนี้บ้าง; ว่า “ผู้มาถึงพระสัทธรรมแล้ว”, ทั้งนี้บ้าง;
ว่า “ได้เห็นพระสัทธรรม”, ทั้งนี้บ้าง; ว่า “ผู้ประกอบแล้วด้วยญาณอดเป็นเสระ”,
 ทั้งนี้บ้าง; ว่า “ผู้ประกอบแล้วด้วยวิชาอันเป็นเสระ”, ทั้งนี้บ้าง; ว่า “ผู้ถึงซึ่ง
กระแสแห่งธรรมแล้ว”, ทั้งนี้บ้าง; ว่า “ผู้ประเสริฐ มีปัญญาเครื่องข้ามภวกิเลส”, ทั้งนี้
บ้าง; ว่า “อันอยู่ลประคณแห่งอมคะ” ทั้งนี้บ้าง, ทั้งนี้ แล.

ญาณวัตถุ ๗๗ ในปฏิจอกสมุปบาท เพื่อความเป็นโสดาบัน^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เราจักแสดง ซึ่งญาณวัตถุ ๗๗ อย่าง แก่พวกเธอ
ทั้งหลาย. พวกเธอทั้งหลายจงฟังความข้อนั้น, จงทำในใจให้สำเรีจประโยชน์, เราจัก
กล่าวกับท่าน. ครั้นภิกษุทั้งหลายเหล่านั้นได้ทูลรับสนองพระพุทธดำรัสแล้วแล้ว พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัส
ถ้อยคำเหล่านี้ว่า:-

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ญาณวัตถุ ๗๗ อย่าง เป็นอย่างไรเล่า? ญาณ-
วัตถุ ๗๗ อย่างนั้น คือ :-

- (หมวด ๑) ๑. ญาณ คือความรู้ว่า เพราะมีปากเป็นบ้อจล จึงมีชรามรณะ;
๒. ญาณ คือความรู้ว่า เมื่อชาติไม่มี ชรามรณะย่อมไม่มี; ๓. ญาณ คือความรู้ว่า

๑. ดูบทที่ ๔ อพารชคคิยวรรค นันทนสังยุตต์ นิทาน. ส. ๑๖/๑๔/๑๒๖, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เสถวัน.

แม้ในกาลยัตถาวนานฝ่ายอดีต เพราะมีชาติเป็นปัจจัย จึงมีชรามรณะ; ๔. ญาณ คือ ความรู้ว่า แม้ในกาลยัตถาวนานฝ่ายอดีต เมื่อชาติไม่มี ชรามรณะย่อมไม่มี; ๕. ญาณ คือความรู้ว่า แม้ในกาลยัตถาวนานฝ่ายอนาคต เพราะมีชาติเป็นปัจจัย จึงมีชรามรณะ; ๖. ญาณ คือความรู้ว่า แม้ในกาลยัตถาวนานฝ่ายอนาคต เมื่อชาติไม่มี ชรามรณะย่อมไม่มี; ๗. ญาณ คือความรู้ว่า แม้ธัมมัญญิตินา^๑ ในกรณีนี้ ลมมีความสิ้นไป เสื่อมไป จางไป คับไป เป็นธรรมดา;

(หมวด ๒) ๑. ญาณ คือความรู้ว่า เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ; ๒. ญาณ คือความรู้ว่า เมื่อภพไม่มี ชาติย่อมไม่มี; ๓. ญาณ คือความรู้ว่า แม้ในกาลยัตถาวนานฝ่ายอดีต เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ; ๔. ญาณ คือความรู้ว่า แม้ในกาลยัตถาวนานฝ่ายอดีต เมื่อภพไม่มี ชาติย่อมไม่มี; ๕. ญาณ คือความรู้ว่า แม้ในกาลยัตถาวนานฝ่ายอนาคต เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ; ๖. ญาณ คือความรู้ว่า แม้ในกาลยัตถาวนานฝ่ายอนาคต เมื่อภพไม่มี ชาติย่อมไม่มี; ๗. ญาณ คือความรู้ว่า แม้ธัมมัญญิตินา ในกรณีนี้ ลมมีความสิ้นไป เสื่อมไป จางไป คับไป เป็นธรรมดา;

(หมวด ๓) ๑. ญาณ คือความรู้ว่า เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ; ๒. ญาณ คือความรู้ว่า เมื่ออุปาทานไม่มี ภพย่อมไม่มี; ๓. ญาณ คือความรู้ว่า แม้ในกาลยัตถาวนานฝ่ายอดีต เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ; ๔. ญาณ คือความรู้ว่า แม้ในกาลยัตถาวนานฝ่ายอดีต เมื่ออุปาทานไม่มี ภพย่อมไม่มี; ๕. ญาณ คือความรู้ว่า แม้ในกาลยัตถาวนานฝ่ายอนาคต เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ; ๖. ญาณ

๑. ธัมมัญญิตินา ในกรณีนี้ คือ ญาณเป็นไปตามหลักของปรัชญาสมุปบาท เป็นกรณีๆ ไป เช่นในกรณีแห่งชาติก็ดังที่กล่าวไว้ข้างต้น.

คือความรู้ว่า แม้ในกาลที่ยาวนานฝ่ายอนาคต เมื่ออุปาทานไม่มี ภพย่อมไม่มี; ๗. ญาณ คือความรู้ว่า แม้ธัมมัญญิตินิยาม ในกรณีนี้ ก็มีความสันไป เสื่อมไป จางไป คับไป เป็นธรรมดา;

(หมวด ๔) ๑. ญาณ คือความรู้ว่า เพราะมีตัณหาคือเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน; ๒. ญาณ คือความรู้ว่า เมื่อตัณหามี อุปาทานย่อมไม่มี; ๓. ญาณ คือความรู้ว่า แม้ในกาลที่ยาวนานฝ่ายอนาคต เพราะมีตัณหาคือเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน; ๔. ญาณ คือความรู้ว่า แม้ในกาลที่ยาวนานฝ่ายอนาคต เมื่อตัณหามี อุปาทานย่อมไม่มี; ๕. ญาณ คือความรู้ว่า แม้ในกาลที่ยาวนานฝ่ายอนาคต เพราะมีตัณหาคือเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน; ๖. ญาณ คือความรู้ว่า แม้ในกาลที่ยาวนานฝ่ายอนาคต เมื่อตัณหามี อุปาทานย่อมไม่มี; ๗. ญาณ คือความรู้ว่า แม้ธัมมัญญิตินิยาม ในกรณีนี้ ก็มีความสันไป เสื่อมไป จางไป คับไป เป็นธรรมดา;

(หมวด ๕) ๑. ญาณ คือความรู้ว่า เพราะมีเวทนาคือเป็นปัจจัย จึงมีตัณหาคือ; ๒. ญาณ คือความรู้ว่า เมื่อเวทนาไม่มี ตัณหาย่อมไม่มี; ๓. ญาณ คือความรู้ว่า แม้ในกาลที่ยาวนานฝ่ายอนาคต เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา; ๔. ญาณ คือความรู้ว่า แม้ในกาลที่ยาวนานฝ่ายอนาคต เมื่อเวทนาไม่มี ตัณหาย่อมไม่มี; ๕. ญาณ คือความรู้ว่า แม้ในกาลที่ยาวนานฝ่ายอนาคต เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา; ๖. ญาณ คือความรู้ว่า แม้ในกาลที่ยาวนานฝ่ายอนาคต เมื่อเวทนาไม่มี ตัณหาย่อมไม่มี; ๗. ญาณ คือความรู้ว่า แม้ธัมมัญญิตินิยาม ในกรณีนี้ ก็มีความสันไป เสื่อมไป จางไป คับไป เป็นธรรมดา;

(หมวด ๖) ๑. ญาณ คือความรู้ว่า เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; ๒. ญาณ คือความรู้ว่า เมื่อผัสสะไม่มี เวทนาย่อมไม่มี; ๓. ญาณ คือความรู้ว่า แม้

ในกาลยิตยาวนานฝ่ายอดีต เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; ๔. ญาณ คือความรู้ว่า แม้ในกาลยิตยาวนานฝ่ายอดีต เมื่อผัสสะไม่มี เวทนาย่อมไม่มี; ๕. ญาณ คือความรู้ว่า แม้ในกาลยิตยาวนานฝ่ายอนาคต เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; ๖. ญาณ คือความรู้ว่า แม้ในกาลยิตยาวนานฝ่ายอนาคต เมื่อผัสสะไม่มี เวทนาย่อมไม่มี; ๗. ญาณ คือความรู้ว่า แม้ธัมมัญญัตติญาณ ในกรณีนี้ ก็มีความสิ้นไป เสื่อมไป จางไป คับไป เป็นธรรมดา;

(หมวด ๗) ๑. ญาณ คือความรู้ว่า เพราะมีสฬายตนะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ; ๒. ญาณ คือความรู้ว่า เมื่อสฬายตนะไม่มี ผัสสีย่อมไม่มี; ๓. ญาณ คือความรู้ว่า แม้ในกาลยิตยาวนานฝ่ายอดีต เพราะมีสฬายตนะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ; ๔. ญาณ คือความรู้ว่า แม้ในกาลยิตยาวนานฝ่ายอดีต เมื่อสฬายตนะไม่มี ผัสสีย่อมไม่มี; ๕. ญาณ คือความรู้ว่า แม้ในกาลยิตยาวนานฝ่ายอนาคต เพราะมีสฬายตนะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ; ๖. ญาณ คือความรู้ว่า แม้ในกาลยิตยาวนานฝ่ายอนาคต เมื่อสฬายตนะไม่มี ผัสสีย่อมไม่มี; ๗. ญาณ คือความรู้ว่า แม้ธัมมัญญัตติญาณ ในกรณีนี้ ก็มีความสิ้นไป เสื่อมไป จางไป คับไป เป็นธรรมดา;

(หมวด ๘) ๑. ญาณ คือความรู้ว่า เพราะมีนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีสฬายตนะ; ๒. ญาณ คือความรู้ว่า เมื่อนามรูปไม่มี สฬายตนะย่อมไม่มี; ๓. ญาณ คือความรู้ว่า แม้ในกาลยิตยาวนานฝ่ายอดีต เพราะมีนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีสฬายตนะ; ๔. ญาณ คือความรู้ว่า แม้ในกาลยิตยาวนานฝ่ายอดีต เมื่อนามรูปไม่มี สฬายตนะย่อมไม่มี; ๕. ญาณ คือความรู้ว่า แม้ในกาลยิตยาวนานฝ่ายอนาคต เพราะมีนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีสฬายตนะ; ๖. ญาณ คือความรู้ว่า แม้ในกาลยิตยาวนานฝ่ายอนาคต เมื่อนามรูปไม่มี สฬายตนะย่อมไม่มี; ๗. ญาณ คือความรู้ว่า แม้ธัมมัญญัตติญาณ ในกรณีนี้ ก็มีความสิ้นไป เสื่อมไป จางไป คับไป เป็นธรรมดา;

(หมวด ๙) ๑. ญาณ คือความรู้ว่า เพราะมีวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป; ๒. ญาณ คือความรู้ว่า เมื่อวิญญาณไม่มี นามรูปย่อมไม่มี; ๓. ญาณ คือความรู้ว่า แม้ในกาลที่ยาวนานฝ่ายอดีต เพราะมีวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป; ๔. ญาณ คือความรู้ว่า แม้ในกาลที่ยาวนานฝ่ายอนาคต เมื่อวิญญาณไม่มี นามรูปย่อมไม่มี; ๕. ญาณ คือความรู้ว่า แม้ในกาลที่ยาวนานฝ่ายอนาคต เพราะมีวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป; ๖. ญาณ คือความรู้ว่า แม้ในกาลที่ยาวนานฝ่ายอนาคต เมื่อวิญญาณไม่มี นามรูปย่อมไม่มี; ๗. ญาณ คือความรู้ว่า แม้ธัมมปฏิบัติญาณ ในกรณีนี้ ก็มีความสิ้นไป เสื่อมไป จางไป คับไป เป็นธรรมดา;

(หมวด ๑๐) ๑. ญาณ คือความรู้ว่า เพราะมีสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ; ๒. ญาณ คือความรู้ว่า เมื่อสังขารทั้งหลายไม่มี วิญญาณย่อมไม่มี; ๓. ญาณ คือความรู้ว่า แม้ในกาลที่ยาวนานฝ่ายอดีต เพราะมีสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ; ๔. ญาณ คือความรู้ว่า แม้ในกาลที่ยาวนานฝ่ายอดีต เมื่อสังขารทั้งหลายไม่มี วิญญาณย่อมไม่มี; ๕. ญาณ คือความรู้ว่า แม้ในกาลที่ยาวนานฝ่ายอนาคต เพราะมีสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ; ๖. ญาณ คือความรู้ว่า แม้ในกาลที่ยาวนานฝ่ายอนาคต เมื่อสังขารทั้งหลายไม่มี วิญญาณย่อมไม่มี; ๗. ญาณ คือความรู้ว่า แม้ธัมมปฏิบัติญาณ ในกรณีนี้ ก็มีความสิ้นไป เสื่อมไป จางไป คับไป เป็นธรรมดา;

(หมวดที่ ๑๑) ๑. ญาณ คือความรู้ว่า เพราะมีอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขารทั้งหลาย; ๒. ญาณ คือความรู้ว่า เมื่ออวิชชาไม่มี สังขารทั้งหลายย่อมไม่มี; ๓. ญาณ คือความรู้ว่า แม้ในกาลที่ยาวนานฝ่ายอดีต เพราะมีอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขารทั้งหลาย; ๔. ญาณ คือความรู้ว่า แม้ในกาลที่ยาวนานฝ่ายอดีต เมื่ออวิชชาไม่มี สังขารทั้งหลายย่อมไม่มี; ๕. ญาณ คือความรู้ว่า แม้ในกาลที่ยาวนานฝ่ายอนาคต เพราะ

มีอวิชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขารทั้งหลาย; ๖. ญาณ คือความรู้ว่า แม้ในกาลที่ยาวนาน
ฝ่ายอนาคต เมื่ออวิชาไม่มี สังขารทั้งหลายย่อมไม่มี; ๗. ญาณ คือความรู้ว่า แม้
ธัมมปฏิบัติญาณ ในกรณีนี้ ถ้าความสิ้นไป เสื่อมไป จางไป คับไป เป็นธรรมดา.

คู่ก่อนเกิดทั้งหลาย! เหล่านี้ เรียกว่า ญาณเวทสุ ๗๗ อย่าง, ทั้งนี้ แล.

การรู้ปฏิจลสมุปบาท ไม่เกี่ยวกับการบรรลุปัญญาเลขก็ได้

ครั้งหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้า ประทับอยู่ที่เวฬุวัน อันเป็นที่ไม้ใหญ่แผ่กิ่งก้าน. ครั้นนั้น
พระผู้มีพระภาคเจ้าและภิกษุสงฆ์ มีประชาชนเคารพ นบถือ บูชา สมบูรณ์ด้วยจิตวิมลสมาทานธรร-
มาสนะ. ส่วนพวกปริพาชกผู้เป็นอริยชนอื่น ไม่มีประชาชนเคารพนบถือบูชา. ปริพาชก
ผู้หนึ่งชื่อสุตตะ ได้รับคำแนะนำจากศิษย์ให้เข้ามาบวชในพระพุทธศาสนา เพื่อเวียนธรรมมาสนะประชาชน
โดยหวังจะให้พวกตนมีประชาชนเคารพนบถือและสมบูรณ์ด้วยศรัทธาการบวช. ผู้ลัทธิปริพาชกนั้น จึงเข้าไป
ขอบวชกับพระอรหันต์ พระอรหันต์ได้พาไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้า ๆ ทรงรับสั่งให้บวชให้แล้ว. สมัยนั้น
ภิกษุจำนวนมาก พากันพยากรณ์อรรถกถาในสำนักพระพุทธเจ้า. พระสุตตะได้ยินข่าว จึงเข้าไปถามพวกภิกษุ
เหล่านั้นถึงเรื่องการพยากรณ์ความเป็นพระอรหันต์. เมื่อภิกษุเหล่านั้นรับแล้ว จึงเล่าความภิกษุเหล่านั้นตอบไป
ถึงการบรรลุปัญญาต่าง ๆ คือ อิททัตติ, กัมมโลภ, เจโตปริยญาณ, ปุพเพนิวาสานุสสติ, กัมมจักขุ และ
อารูปวิโมกข์; เมื่อภิกษุเหล่านั้นกล่าวแล้ว ไม่ต้องบรรลุปัญญาเหล่านั้นด้วย กับบรรลุความเป็นพระอรหันต์
ได้ ด้วยปัญญาพิเศษ; พระสุตตะจึงเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้า แล้วทูลเล่าเรื่องที่ตนสนทนากับภิกษุ
ทั้งหลายให้ทรงทราบ. พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัสว่า :-

“ทุกอันสุตตะ! ธัมมปฏิบัติญาณ เป็นสิ่งที่เกิดก่อน, ญาณในนิพพาน
เป็นสิ่งที่เกิดภายหลัง”.

๑. สูตรที่ ๑๐ มหาวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. ตี. ๑๖/๑๕๑/๒๕๐ - ๓๐๔.

พระสุตมกราบทูลว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ถ้าพระองค์ยังไม่รู้อย่างทั่วถึงซึ่งเนื้อความแห่งภพิต ที่พระผู้มีพระภาคตรัสแล้วโดยย่อแล. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ข้าพระองค์ขอประทานโอกาสขอพระผู้มีพระภาคจงทรงแสดงเนื้อความนั้น โดยประการที่ข้าพระองค์จะฟังรู้อย่างทั่วถึง ซึ่งเนื้อความแห่งภพิตที่พระผู้มีพระภาคตรัสโดยย่อแล. พระเจ้าข้า!”

คูก่อนสุตม! เธอจะรู้อย่างทั่วถึงหรือไม่ก็ตาม ธรรมัญญัติญาณก็ยังเป็นสิ่งที่เกิดขึ้น และญาณในนิพพานเป็นสิ่งที่เกิดภายหลัง อยู่แน่นอน. คูก่อนสุตม! เธอจะสำคัญความข้อนั้นว่าอย่างไร. รูปเที่ยงหรือไม่เที่ยง.

“ไม่เที่ยง พระเจ้าข้า!”

ก็สิ่งใด ไม่เที่ยง, สิ่งนั้น เป็นทุกข์ หรือเป็นสุขเล่า.

“เป็นทุกข์ พระเจ้าข้า!”

ก็สิ่งใด ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ควรแสดงหรือที่จะตามเห็นสิ่งนั้นว่า “นั่น เป็นของเรา, นั่น เป็นเรา, นั่น เป็นตัวตนของเรา”.

“ข้อนั้น ไม่สมควรเห็นเช่นนั้น พระเจ้าข้า!”

(ในกรณีแห่งเวทนา สัญญา สังขารทั้งหลาย วิญญาณ ก็มีการตามและตอบอย่างเดียวกัน).

คูก่อนสุตม! เพราะเหตุนี้แหละ ในเรื่องนี้ รูปขันธ์ใดขันธ์หนึ่งมีอยู่ จะเป็นอดีตอนาคตหรือปัจจุบันก็ตาม เป็นภายในหรือภายนอกก็ตาม หยาบหรือตะเอยก็ตาม เถวหรือประณีตก็ตาม มีอยู่ในที่ไกลหรือที่ใกล้ก็ตาม; รูปทั้งหมดนั้น อันเธอพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามที่เป็นจริง อย่างนี้ว่า “นั่นไม่ใช่ของเรา, นั่นไม่ใช่เรา, นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา” ดังนี้.

(ในกรณีแห่งเวทนา สัญญา สังขารทั้งหลาย วิญญาณ ก็ได้กระทำนองเดียวกันกับกรณีแห่งรูปนี้ ต่างกันเพียงชื่อเท่านั้น.)

ลูก่อนสุตฺติมะ! อริยสาวกผู้ได้ตัดแล้ว เห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่าย แม้ในรูป, ย่อมเบื่อหน่าย แม้ในเวทนา, ย่อมเบื่อหน่าย แม้ในสัญญา, ย่อมเบื่อหน่าย แม้ในสังขารทั้งหลาย, ย่อมเบื่อหน่าย แม้ในวิญญาณ. เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนัด; เพราะความคลายกำหนัด ย่อมหลุดพ้น; เมื่อหลุดพ้นแล้ว ย่อมมีญาณหยั่งรู้ว่า “หลุดพ้นแล้ว” ดังนี้. อริยสาวกนั้น ย่อมรู้ชัดว่า “ชาติสิ้นแล้ว, พรมจรรย์ อันเราอยู่จบแล้ว, กิจที่ควรทำได้ทำเสร็จแล้ว, กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้ มิได้มีอีก” ดังนี้.

ลูก่อนสุตฺติมะ! เธอเห็นว่า “เพราะมีชาติเป็นปัจจัย จึงมีขรรณณะ” ดังนี้ใช่ไหม?

“อย่างนั้น พระเจ้าข้า!”

ลูก่อนสุตฺติมะ! เธอเห็นว่า “เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ” ดังนี้ใช่ไหม?

“อย่างนั้น พระเจ้าข้า!”

(ในกรณีแห่งขณณการต่อๆ ไป ก็ได้ตรัสถามเช่นเดียวกันนี้ จนตลอดปัจจุสมุปบาท, ทั้งฝ่ายสมุททวารและนิโรธวาร; ส่วนแต่ได้รับคำตอบว่า “อย่างนั้น พระเจ้าข้า!” จนตลอดทั้งคัมภีร์สอง).

ลูก่อนสุตฺติมะ! เมื่อเธอรู้อยู่อย่างนี้ เห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมบรรลุนิพพิตที่มีประการต่าง ๆ เหล่านี้บ้างหรือ ก็ผู้เดียวแปลงรูปเป็นหลายคน, หลายคนเป็นคนเดียว, ทำที่กำบังให้เป็นที่แจ้ง, ทำที่แจ้งให้เป็นที่กำบัง, ไปได้ไม่ขัดข้อง ผ่านทะลุผา ทะลุกำแพง ทะลุภูเขา ภูเขาในอากาศว่างๆ, ผูกขึ้นและต่ำลงในแผ่นดินได้ เหมือนในน้ำ, เกลินได้เหมือนน้ำ เหมือนเดินบนแผ่นดิน, ไปได้ในอากาศเหมือนนกมีปีก ทั้งที่ยังนั่งขัดสมาธิ

คู่ปลั่งก็, ลูบลำพระจันทร์และพระอาทิตย์ อันมีฤทธิ์อำนาจปกแผดอย่างนี้ได้ ด้วยฝ่ามือ, และแสดงอำนาจทางกาย เป็นไปตลอดถึงพรหมโลกได้ :

“ซื่อนั้น หามิได้ พระเจ้าข้า !”

ลูก่อนสุสิมะ ! เมื่อเรารู้้อย่างนี้ เห็น้อย่างนี้ ย่อมไคยินเสียดสงขณิก คือเสียดทิพย์และเสียดมนุษย์ ทั้งที่อยู่ไกลและอยู่ใกล้ ด้วยทิพโสตราอุณเบริสุทธิ์ เกินกว่าโสตรของมนุษย์บ้างหรือ :

“ซื่อนั้น หามิได้ พระเจ้าข้า !”

ลูก่อนสุสิมะ ! เมื่อเรารู้้อย่างนี้ เห็น้อย่างนี้ ย่อมกำหนดรู้ใจของ สัตว์อื่น ของบุคคลอื่นได้ก็ด้วยใจว่า “จิตของเขามีวาระ หรือว่าไม่มีวาระ; ... ฯลฯ ... จิตพ้นวิเศษ หรือไม่พ้นวิเศษ”, ทั้งนี้ บ้างหรือ :

“ซื่อนั้น หามิได้ พระเจ้าข้า !”

ลูก่อนสุสิมะ ! เมื่อเรารู้้อย่างนี้ เห็น้อย่างนี้ ย่อมระลึกถึงขันธที่เคย อยู่ในภพก่อน มีอย่างต่างๆ คือระลึกโคธาคิหนึ่งบ้าง สองชาติบ้าง ... ฯลฯ ... คือ ระลึกถึงขันธที่เคยอยู่ในภพก่อนมีอย่างต่างๆ พร้อมทั้งอาการ พร้อมทั้งอุเทศ บ้างหรือ :

“ซื่อนั้น หามิได้ พระเจ้าข้า !”

ลูก่อนสุสิมะ ! เมื่อเรารู้้อย่างนี้ เห็น้อย่างนี้ ย่อม เห็นหมูสัตว์ที่กาลัง จุตติอยู่ ... ฯลฯ ... ซึ่งกำลังเป็นไปตามกรรม ด้วยจักขุอันเป็นทิพย์อันเบริสุทธิ์ เกินกว่า จักขุของมนุษย์ บ้างหรือ :

“ซื่อนัน หามิได้ พระเจ้าข้า!”

ลูกอนสุสินะ! เมื่อเธอรู้้อย่างนี้ เห็นอยู่อย่างนี้ เธอย่อม ถูกทั้งคิ้ว นานาสว ซึ่งอาวุธปิโมณย์ อันสงบ อันก้าวล่วงซึ่งรูปทั้งหลายเสียได้ บ้างหรือ?

“ซื่อนัน หามิได้ พระเจ้าข้า!”

ลูกอนสุสินะ! คราวนี้, คำพูดอย่างนั้นของเธอกับการที่ (เธอกล่าวกับฉันว่า) ไม่ต้องการบรรลุดังอภิญญาธรรมทั้งหลายเหล่านี้ก็ได้, ในกรณีนี้ นี้เราจะว่าอย่างไรกัน.

ถ้าหากเ็นเอง ท่านสุสินะหมอบลงนทบทพระนางทั้งสองของพระผู้มีพระภาคเจ้าด้วยเศียรเกล้า แล้วได้กล่าวถ้อยคำแก่พระผู้มีพระภาคเจ้า : “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! โทษได้ท่วมทับข้าพระองค์ แล้ว ความที่เป็นคนพาลอย่างไร ตามที่เป็นคนหลงอย่างไร ตามที่มีความคิดเป็นอกุศล อย่างไร คือข้อที่ข้าพระองค์บวชแล้วเพื่อขโมยธรรมในธรรมวินัยที่พระองค์ตรัสแล้ว อย่างนี้. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ขอพระผู้มีพระภาคจงทรงรับซึ่งโทษโดยความเป็นโทษ ของข้าพระองค์ เพื่อความสรวนระวังก่อไปเกิด พระเจ้าข้า!”

เอาละ สุสินะ! โทษได้ท่วมทับเธอ ผู้เป็นคนพาลอย่างไร ผู้เป็นคนหลง อย่างไร ผู้มีความคิดเป็นอกุศลอย่างไร คือข้อที่เธอบวชแล้วเพื่อขโมยธรรมในธรรมวินัย ที่தாகกล่าวมาแล้วอย่างนี้. ลูกอนสุสินะ! เปรียบเหมือนราชบุรุษจับโจรผู้ประพฤติผิด มาแสดงแก่พระราชแล้ว กราบทูลว่า “ข้าแต่ท้าว! โจรนี้ประพฤติผิดแก่พระองค์ ขอ พระองค์ทรงลงอาญาแก่โจรนี้ ตามที่พระองค์ทรงพระประสงค์เถิด” ดังนี้. พระราชา ทรงรับสั่งแก่ราชบุรุษเหล่านั้นดังนี้ว่า “ลูกอนสุสินะ! ท่านทั้งหลายจงไป จงมัดบุรุษนี้ ให้มัดในเบื้องหลัง ให้มีการผูกมัดที่แน่นหนาด้วยเชือกอันเหนียว แล้วโกนศีรษะเสีย

พาเที่ยวตระเวนตามถนนต่าง ๆ ตามทางแยกต่าง ๆ ด้วยกลองปดะเสียงแข็ง พาออกทางประตูบ้านทักษิณ แล้วจึงตัดศีรษะเสียทางบ้านทักษิณของนคร. ราชบุรุษมักโจรนั้น กระทำตามที่พระราชเจ้าได้รับสั่งแล้วอย่างไร. คุณก่อนสุสมิยะ! เธอจะสำคัญความข้อนั้นว่าอย่างไร? บุรุษนั้นต้องเสียทุกขโศกเศร้าเพราะข้อนั้นเป็นเหตุ ไหมหนอ?

“อย่างนั้น พระเจ้าข้า!”

คุณก่อนสุสมิยะ! บุรุษนั้นต้องเสียทุกขโศกเศร้าเพราะข้อนั้นเป็นเหตุเพียงใด, แต่การบวชของเธอเพื่อ นโมธรรม ในธรรมวินัยที่தாகกล่าวไว้แล้วอย่างนี้ : นังนวิบากเป็นทุกข์ยิ่งกว่า นวิบากเศร้ายิ่งกว่า; แล้วอันเธอเห็นไปเพื่อวิบาก (ความฉิบหาย) อีกด้วย. คุณก่อนสุสมิยะ! แต่เพราะเธอเห็นโทษโดยความเป็นโทษแล้ว ทำกิจการธรรม, เราจึงรับโทษนั้นของเธอ. สู้ โศกเห็นโทษโดยความเป็นโทษแล้ว ทำศีลตามธรรม ถึงความลำบากต่อไป; นั่นเป็นความเจริญในอริยวินัยของคุณนั้น, ดังนี้ แล.

ปฏิจอกสมุปบาทรอบสุดท้ายของพวกเรา

(ในสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัสถึงการที่พระศาสดาคตรหัสสัมมาสัมพุทธเจ้าเกิดขึ้นในโลก; ได้ทรงแสดงธรรม ประกาศพรหมจรรย์ งานในเบื้องต้น ทำนาค และบังเกิดปลาย; กพรตหรือคนบิณฑุเป็นต้น ได้ฟังธรรมแล้ว; เกิดศรัทธา พิจารณาเห็นว่า พระวาสาคับแค้น เป็นทางมาแห่งทุกข์, บรรพชนเป็นโอกาสว่า จะประพฤติกพรหมจรรย์ให้บริสุทธิ์ในเพศมราจานั้น ยากเกินไป; จึงละมราจเสีย ออกบวช แล้วกระทำกรรมที่ในศีลอันเป็นสิกขาตาสักของภิกษุ; เป็นผู้สิ้นโทษ มีความประพฤติเบาะพร้อม

๑. มหาตตตาสังขยสูตร ม.ม. ๑๒/๔๔๔/๔๕๔, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

เหมือนนกมีภาระแต่ปีกสำหรับบินไป; ถ้ารวมอินทรีทั้งหก ในลักษณะที่ขวิณดาและโกลนัสไม่เกิดขึ้น ครองจำจัก; มีสติสัมปชัญญะสมบูรณ์ ในทุกอิริยาบถ; เสด็จเสนาสนะอันสงัด มาเพื่อความสุขในระจิก; กำจัดนิวรณ์ทั้งห้าเสียได้แล้ว บรรลุรูปฌานในอันคัมภีร์ อยู่เป็นปรกติ; แล้วกระทำที่แจ้งซึ่งจิตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ; ถึงความดับซึ่งกระแสแห่งปัจจุตูปาทกอันเป็นรอบสุดท้าย ในชีวิตแห่งละไคคามขัณการ ที่กล่าวไว้ ในตอนต่อไปข้างล่างนี้:—)

(๑) ภิกษุหนึ่ง เห็นรูปด้วยตาแล้ว ย่อมไม่กำหนดคิดในรูป อันมีลักษณะเป็นที่ทั้งแห่งความรัก; ย่อมไม่คิดเคืองในรูป อันมีลักษณะเป็นที่ทั้งแห่งความเกลียดชัง; เป็นผู้อยู่ด้วยสติเข้าไปในภาวนาอันตนเข้าไปถึงไว้แล้ว มีจิตหาประมาณมิได้ ด้วย; ย่อมรับรู้ศานาที่แท้จริงซึ่งเจโตวิมุตติปัญญาวิมุตติ อันเป็นที่ดับโดยไม่เหลือแห่งธรรมอันเป็นมาปอกุศลทั้งหลาย ด้วย.

ภิกษุหนึ่ง เป็นผู้ละเสียได้แล้วซึ่งความฉันทและความยินร้ายอย่างนี้แล้ว เสวยเวทนาใดๆ อันเป็นสุขก็ตาม เป็นทุกข์ก็ตาม มิไรทุกข์มิใช่สุขก็ตาม ย่อมไม่เพติดเพลิน ไม่พราศรรเสริญ ไม่เมาหมกอยู่ในเวทนานั้นๆ.

เมื่อภิกษุหนึ่ง ไม่เพติดเพลิน ไม่พราศรรเสริญ ไม่เมาหมกอยู่ในเวทนานั้นๆ; นันทิ (ความกำหนดคิดเพราะไคคามใจอยาก) ในเวทนาทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมดับไป. เพราะความดับแห่งนันทิของภิกษุหนึ่ง จึงมีความดับแห่งอุปาทาน; เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ; เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ; เพราะมีความดับแห่งชาตินั้นแล ปรามณะะ โสกะปริพาหะ-ทุกกะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้.

(๑) ภิกษุนี้ **ได้สินเชิงศวกุณแล้ว** ย่อมไม่กำหนดยินดีในสิน อันมีลักษณะเป็นที่ตั้งแห่งความรัก; ... ฯลฯ ... นันทิ ในเวทนาทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมคับไป ... ฯลฯ ... ความคับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสนนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

(๒) ภิกษุนี้ **รู้ดีกลิ่นฉนอมณแล้ว** ย่อมไม่กำหนดยินดีในกลิ่น อันมีลักษณะเป็นที่ตั้งแห่งความรัก; ... ฯลฯ ... นันทิ ในเวทนาทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมคับไป ... ฯลฯ ... ความคับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสนนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

(๓) ภิกษุนี้ **ล้นรสคัณณแล้ว** ย่อมไม่กำหนดยินดีในรส อันมีลักษณะเป็นที่ตั้งแห่งความรัก; ... ฯลฯ ... นันทิ ในเวทนาทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมคับไป ... ฯลฯ ... ความคับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสนนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

(๔) ภิกษุนี้ **ถูกต้องสัมผัสทางผิวหนังคัณณแล้ว** ย่อมไม่กำหนดยินดีในสัมผัสทางผิวหนัง อันมีลักษณะเป็นที่ตั้งแห่งความรัก; ... ฯลฯ ... นันทิ ในเวทนาทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมคับไป ... ฯลฯ ... ความคับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสนนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

(๕) ภิกษุนี้ **รู้จักษุมารมณคัณณแล้ว** ย่อมไม่กำหนดยินดีในจักษุมารมณ อันมีลักษณะเป็นที่ตั้งแห่งความรัก; **ย่อมไม่ซัดเคืองในจักษุมารมณ** อันเป็นที่ตั้งแห่งความเกลียดชัง; **เป็นผู้อยู่ลัทธิเป็นไปในภายหน้าคนเข้าไปดัง**

๑. การละเพชว ... ฯลฯ ... เช่นนี้ ทนความว่า ๕๕ ความไร้อัตถิ (๒) นี้ จำเป็นส่วนมากกับในข้อ (๑) จะพิมพ์เก็บตามข้อ (๑) ก็เป็นการเสียเวลาและราคา กำหนดไว้ช้อยๆ จึงได้ละไว้ด้วยเพชวสำหรับคำที่ซ้ำกัน คงไว้แต่ข้อความที่ไม่ซ้ำกัน และข้อความเชื่อมสัมพันธ์กัน พอให้เป็นเกร็ดสังเกตได้เท่านั้น; ข้อต่อไปทำอย่างนี้ จนกระทั่งข้อสุดท้าย จึงจะพิมพ์ไว้ครบเหมือนข้อ (๑) อีกครั้งหนึ่ง.

ไว้แล้ว มีจิตหาประมาณมิได้ ด้วย ; **ถ่อมรู้รักตามที่เป็นจริงซึ่งเจโตวิมุติ บัญญาวิมุติ** อันเป็นที่ดับโดยไม่เหลือแห่งธรรมอันเป็นบาปอกุศลทั้งหลาย ด้วย.

ภิกษุนี้ เป็นผู้ละเสียได้แล้วซึ่งความยินดีและความยินร้ายอย่างนั้นแล้ว เสดยเวทนาใด ๆ อันเป็นสุขก็ตาม เป็นทุกข์ก็ตาม มิใช่ทุกข์มิใช่สุขก็ตาม ย่อมไม่เพิกพจน์ ไม่พรัสาสรเสริญ ไม่เมาหมกอยู่ ในเวณานัน ๆ ;

เมื่อภิกษุนี้ ไม่เพิกพจน์ ไม่พรัสาสรเสริญ ไม่เมาหมกอยู่ในเวณานัน ๆ ; **นันทิ** (ความกำหนัดยินดีเพราะได้ตามใจอยาก) ในเวณาททั้งหลายเหล่านั้น ถ่อมดับไป. เพราะความคับแค้นนันทิของภิกษุนี้ จึงมีความคับแค้นอุปาทาน ; เพราะความคับแค้นอุปาทาน จึงมีความคับแค้นภพ ; เพราะมีความคับแค้นภพ จึงมีความคับแค้นชาติ ; เพราะมีความคับแค้นชาติแล้ว ชราวณะ โสกะ-ปริเหระทกะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความคับแค้นแห่งกองทุกข์ทั้งสนน ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้ แล.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตในข้อที่ว่า ผู้ที่ประพฤติกุศลจนจรจบโดยแท้จริงนั้น คือผู้ที่หยกกระแสนแห่งปฏิจลสมุปบาท เสียให้เห็นครั้งสุดท้าย หรือรอบสุดท้าย ; ถัดจากนั้น จะรับอารมณ์แห่งตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ชนิดใดอีกก็ตาม ย่อมไม่มีทางที่จะเกิดกระแสนแห่งปฏิจลสมุปบาท เช่นนี้อีกได้. เราได้พิจารณาถึงลักษณะอาการและเหตุผลต่าง ๆ ที่แสดงอยู่ในข้อความเหล่านี้ ได้พิจารณาอย่างยิ่งในข้อที่ว่า "ความคับแค้นแห่งกองทุกข์ทั้งสนน มีให้ด้วยอาการอย่างนี้" นั้นนี้ มิได้หมายความว่าผู้ผู้นั้นจะทุกข์กาย (พยายามเข้าใจ) ไปเสียก่อน จึงจะดับทุกข์ได้, การดับของนันทิ ในเวณาททั้งหลายนี้ ดับกันทันที ด้วยอำนาจเจโตวิมุติบัญญัติวิมุติ, ซึ่งกับอวิชชาที่นี้ เล็ดวัน ด้วยเหตุฉะนั้น, ปฏิจลสมุปบาทรอบสุดท้ายของคนนี้ได้ด้วยอาการอย่างนี้. ทั้ง ๆ ที่ในตอนต้น ๆ แห่งชีวิตของเขา นั้น ได้มีปฏิจลสมุปบาท นับหลาย หรือนับร้อยไม่ถ้วน. ถัดจากนั้นให้ชัดเจนในข้อเท็จจริงอันนี้ ก็จะได้วันประโยชน์จากความรู้อันนี้ โดยสมบูรณ์ และไม่ใช่จิตวิสัย.

หมวดที่หก จบ